

LIVET EFTER DØDEN

EN KVALITATIV SOCIOLOGISK UNDERSØGELSE AF GAMLE
EFTERLADTES SORG EFTER TAB AF DERES PARTNER.

UDARBEJDET I 2009 AF

SIDSE SCHOUBYE ANDERSEN & RIKKE NØHR CHRISTENSEN.
SOCIOLOGISK INSTITUT, KØBENHAVNS UNIVERSITET

STØTTET AF EGV.

VEJLEDER: CHARLOTTE BLOCH

ENGLISH SUMMARY

The purpose of this research is to identify and describe how old bereaved people present their grief for the loss of their old partner, and which role old age plays. In other words the object of this thesis is grief in old age. In regard to this, we examine how the grief of old bereaved people is influenced by first of all the grief culture and second of all the close relatives of the bereaved.

We perceive grief as a secondary feeling, and inspired by Hochschild we perceive this feeling as consisting of an interaction of inner biological and external social factors. We analyze the interviews with the old respondents as narratives of grief. In analyzing why grief is presented and constructed as it is, we combine a perspective of constructivism and interactionism. This means that we perceive storytelling or narration as comprising both the matters told and the process of telling, both *whats* and *hows*. We focus on both the meaning of the interviews, i.e. how the respondents perceive grief, and the ways in which this meaning is produced, i.e. the social process through which this meaning is produced. In this way we see the personal story as both being actively constructive and locally constrained.

The empirical basis is first and foremost qualitative interviews and focus groups with 17 bereaved aged 63 to 94. In addition we supplement this data with interviews with younger bereaved and close relatives to old bereaved, in order to illuminate the grief of old bereaved from more perspectives.

The main conclusion of this thesis is that the old respondents present themselves as not grieving. They state the reason for this being the old age of the deceased. They present the loss as natural, expected and therefore acceptable. However this conclusion is simplified and needs deepening. In spite of this acceptable attitude, the old respondents also describe the loss as a physical pain, e.g. as if they have been torn apart. In other words, the loss is a break, but it is presented as a *meaningful break* because of the old age of the deceased – the continuity of old age is therefore discontinuity. This is the point of the respondents' construction of meaning.

The grief culture is of decisive significance, in regards to how the grief of old bereaved is shaped and expressed. The old respondents present two contrasting narratives of how to manage grief, which we characterize as “the paradox of grief”: On one side, they declare that grief is a private thing not to be spoken about – at least not too much. On the other side, they emphasize that they adopt an open and tolerant attitude to their grief and that they in fact talk openly about it and thereby get on with their lives. Both sides of this paradox are linked to greater cultural aspects. The old respondents present themselves as not grieving, because grief, according to the grief culture, is tabooed and something to process, i.e. by verbalizing it. But we do not find that the grief culture is the only context in which their grief is constructed.

Old bereaved are given – and take up – a special ageist position in the grief culture. The old respondents present the loss of their old partner as a “one time occurrence”, i.e. as an expected, natural and acceptable occurrence, with reference to the old age of the deceased. This ageism is originally ascribed the old age of the deceased, but nevertheless the bereaved is the one who suffers from this ageism, because it limits the legitimate grief of the bereaved. The grief of the bereaved is expected to be non dramatic or even non-existing. In other words, the loss of an old person does not entitle the old bereaved access to grief. If the bereaved, in spite of this, still grieves then he or she is characterized as a “cry baby” who has a pessimistic outlook on life in general. Old people's ageist and stigmatized position in the grief culture is even institutionalized in society: This is illustrated by the absence of physical spaces – grief groups – created for managing the grief of old bereaved. In other words, the grief of old bereaved is institutionalized as being absent! Furthermore the old bereaved are themselves taking part in reproducing this ageism. This is emphasized by the old respondents not claiming their right to grief and, in regard to this; they reject the need for using a grief group. However, we argue that there are cracks in this attitude, because some of the old respondents – a minority though – express a wish for grief groups.

As mentioned, the old respondents present themselves as not grieving. We argue that, in order to conceive the complexity in this, one has to incorporate the social context, i.e. the grief culture. We find that the old respondents manage their grief consistent with the grief culture's social rules, which describe normal grief in old age as to be non-existing. How do they

manage to give meaning to a loss that they feel as a psychical pain? First of all the old respondents present the loss as being meaningful and second of all they support this argument by emphasizing that they have a positive outlook. These two strategies of emotional management are to be understood as an immediate reaction to their ageist position in the grief culture: They manage their grief in agreement with how they *ought* to manage the loss of an old person, according to the grief culture. We argue that they do this by changing inappropriate emotions to more appropriate ones through emotional management, e.g. thinking of the good memories with the deceased partner. Living up to the grief culture makes it possible for the old bereaved to maintain a positive self image. The strategies that the old bereaved use in emotional management illustrate another important point. As mentioned, the grief for an old deceased can be seen as a stigma. This is illustrated first of all by the attitudes that the old respondents have toward an old grieving bereaved. Second of all, this is also illustrated by the techniques that they use to manage their grief.

The old respondents have very different possibilities to present themselves as not grieving, distance themselves from the grief and live up to the grief culture. Those who hold strong resources such as good health, steady economy, a social network, ability to help others and achieve recognition from the surroundings are more likely to succeed in managing their emotions and living up to the grief culture.

As pointed out above, the loss of an old person does not give the old bereaved access to grief. Therefore the loss does not necessarily imply that the bereaved will get sympathy from the close relatives. The old bereaved's plight, i.e. the loss of an old person, is not included in the grounds that the society considers sympathy worthy. Nevertheless he or she can still receive sympathy. This is due to the nature of the relationship between the bereaved and his or her surroundings – the bereaved may have invested sympathy in the close relatives and this sympathy credit can be cashed in for this situation. Another important point is that the old bereaved does not claim – or want – sympathy, instead they understate the grief, which means that they may not get any sympathy at all. This indicated that the old bereaved themselves are reproducing and maybe even increasing their ageist position in the grief culture.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Kapitel 1: INDLEDNING.....	7
Empirisk grundlag.....	15
Problemformulering.....	19
Undersøgelsens opbygning.....	19
Begrebsafklaring	22
DEL I: TEORETISK UDGANGSPUNKT.....	24
Kapitel 2: FØLELSESTEORI.....	25
Teoretisk afgrænsning af sorg.....	25
Interaktionistisk følelseteori.....	26
Kapitel 3: FØLELSESKULTUR.....	29
Kapitel 4: TEORETISK TILGANG TIL FØLELSEN SORG	30
Man kan dø af et bristet hjerte.....	30
Sorg er en social fortolkning af døden.....	33
Sorg konstrueres også i den konkrete sociale interaktion.....	35
DEL II: METODISK TILGANG OG PRÆSENTATION AF EMPIRIEN.....	38
Kapitel 5: Analysestrategi	39
Kapitel 6: VALG AF INTERVIEWPERSONER.....	46
Indsamling af empirien.....	49
Præsentation af interviewpersoner	55
Kapitel 7: ETISKE OVERVEJELSER.....	58

<u>DEL III: ANALYSE</u>	<u>62</u>
<u>Kapitel 8: KARAKTERISTIK AF SOR GKULTUREN.....</u>	<u>63</u>
<u>Sorg som tabu</u>	<u>65</u>
<u>Sund sorg.....</u>	<u>69</u>
<u>Sorgens paradoks</u>	<u>70</u>
<u>Kapitel 9: KARAKTERISTIK AF GAMLE EFTERLADTES POSITION I SOR GKULTUREN.....</u>	<u>73</u>
<u>Dødens timing: Tabet af et gammelt liv som en ”on time-begivenhed”.....</u>	<u>75</u>
<u>Sorgens adgangs betingelser: Gamle menneskers sorg er andenrangssorg.....</u>	<u>78</u>
<u>Alderisme</u>	<u>81</u>
<u>Følelsesnormer: ”Jeg vil ikke være en pivskid”.....</u>	<u>83</u>
<u>De institutionelle rammer for gamle efterladtes sorg.....</u>	<u>87</u>
<u>Kapitel 10: REAKTIONER PÅ SOR GKULTUREN OG HÅN DTERING AF SORGEN.....</u>	<u>93</u>
<u>”Det er som at miste en del af sig selv”.....</u>	<u>93</u>
<u>At tilskrive tabet mening: En distancering fra et stigma.....</u>	<u>95</u>
<u>”Jeg har altid haft et lyst sind”.....</u>	<u>97</u>
<u>Narrativets funktion ”Det er ikke meningsløst”.....</u>	<u>100</u>
<u>Diskontinuitet som alderdommens kontinuitet.....</u>	<u>102</u>
<u>Følelseshåndtering: ”Jeg prøver at se lyst på det”.....</u>	<u>103</u>
<u>Kapitel 11: INTERPERSONEL SORGHÅN DTERING.....</u>	<u>107</u>
<u>De pårørendes forståelse af den gamle efterladtes sorg: ”Det er en del af tilværelsen og livet ved at blive gammel”.....</u>	<u>109</u>
<u>Den gamles håndtering af sorgen overfor pårørende.....</u>	<u>115</u>
<u>Kapitel 12: INDBYRDES FORSKELLE.....</u>	<u>119</u>
<u>De gamle har forskellige betingelser for at distancere sig fra sorgen</u>	<u>124</u>
<u>En akkumulering af tab.....</u>	<u>128</u>
<u>DEL IV: KONKLUSION OG PERSPEKTIVERING</u>	<u>132</u>
<u>Kapitel 13: KONKLUSIONER.....</u>	<u>133</u>
<u>Kapitel 14: Perspektivering.....</u>	<u>140</u>
<u>LITTERATURLISTE.....</u>	<u>145</u>

KAPITEL 1

INDLEDNING

Efter tabet af ægtefællen kan den nye alene-tilværelse for mange ældre indebære en kolossal livsomvæltning, som kan være vanskelig og smertefuld at tackle. Vi ved, at nogle ældre har en tendens til netop at isolere sig i denne svære tid. Erfaringerne viser, at mange kæmper afmægtigt med sorgen alene og unødigt længe. Også fordi omgivelserne kan have svært ved rigtig at forstå, hvor vanskelig den nye livssituation kan være for den ældre efterladte (Jensen 2008:8).

Dette speciales udgangspunkt er en undren over, hvordan gamle efterlattes¹ sorg opfattes, håndteres og udtrykkes i vores samfund. Specifikt knytter vores undren sig til det, at der tilsyneladende eksisterer forskellige forventninger til efterlattes sorg afhængig af det mistede livs alder. Denne undren opstod, da Rikkens far, Billy, pludseligt mistede sin kone i efteråret 2007 efter 10 års samliv. Hun døde som 57-årig. Omgivelserne reagerede med stor medfølelse, bevågenhed og forståelse. Billys arbejdsplads gav ham orlov på ubestemt tid samt tilbud om psykologhjælp. Døtrene boede hos ham i den første tid efter dødsfaldet, og naboerne, som han ellers ikke havde kontakt med i det daglige, kom uopfordret forbi og tilbød deres støtte – mentalt såvel som praktisk i form af huslige gøremål mv. Samme år mistede Sidses 90-årige familiemedlem, Hans, sin kone efter 70 års samliv. Dette skete ligeledes meget pludseligt. De nære omgivelser hjalp Hans med det rent praktiske, indtil han selv døde det efterfølgende år i depressiv tilstand. Hans' tab var ikke omgivet af samme ”undtagelsestilstand”, som det var tilfældet med Billys tab. Naboerne kom ikke uopfordret forbi, psykologhjælp var ikke på tale og omgivelserne reagerede med forbavselse over Hans' depressive tilstand. Deres reaktioner var således begrænsede og ikke tilnærmelsesvis så støttende og anerkendende for Hans' sorg som for Billys. Disse to begivenheder vækkede vores undren. Vi erfarede, at forståelsen af tabet af henholdsvis et gammelt og et yngre liv var meget forskellig. Hvor det første dødsfald blev italesat som ”naturligt” og ”forventeligt”, blev det andet italesat som ”tragisk”. At døden er forventelig i alderdommen forekommer på sin vis selvfølgelig, idet døden jo oftere indtræffer i alderdommen end i andre aldersgrupper, men det, der vækker vores egentlige undren, er de forskellige håndteringer af sorgen, der knyttede sig til disse italesættelser af tabene. De forskellige forventninger satte således forskellige rammer for, hvordan den efterladte burde sørge. Omgivelsernes opfattelse af Billys

¹ Se begrebsafklaring for nærmere definition af begrebet ”efterladt”.

tab som tragisk betød, at hans sorg tilsvarende forventedes at være stærk, hvorfor omgivelserne tog for givet, at særlig støtte og hensyntagen var påkrævet. Omvendt blev Hans' tab opfattet som en mere naturlig hændelse i alderdommen, hvorfor omgivelserne forventede, at hans reaktion ville være mere fattet samt, at han ville komme sig hurtigere.

Hvad er problemet?

At reaktionerne på Hans og Billys tab var så forskellige, som skitseret i indledningen til dette kapitel, finder vi paradoksalt, idet begge dødsfald må karakteriseres som værende et tab af en betydningsfuld anden. Dette fik os til at reflektere over, hvilken betydning kultur og normer vedrørende alder(dom) og sorg har for gamle efterlattes sorg. Herunder hvilken betydning omgivelsernes italesættelse af samt reaktioner på tabet har for den efterlattes sorg. Vi belyser Vi betragter således sorg som et fænomen, der er kulturelt konstrueret, og varetages og vedligeholdes i de konkrete sociale interaktioner. Af samme grund er en del af undersøgelsen at belyse, hvordan pårørende håndterer gamle efterlattes sorg. Hvordan omgivelserne håndterer gamle efterlattes følelser, er, så vidt vides, et uudforsket felt. Betragter man mennesket som et socialt væsen, må man nødvendigvis også inddrage den sociale kontekst for at forstå menneskets selvopfattelse, meninger og handlinger (Mik-Meyer & Järvinen 2005:10). Et væsentligt teoretisk udgangspunkt for os er desuden, at vi definerer sorg som en *følelse*. En følelse, som tilskrives betydning i interaktionen mellem den efterladte, de pårørende og den kulturelle og sociale kontekst, som omgiver sorgen. Begreberne ”alderdom”, ”gammel”, ”sorg”, ”følelse” og ”sorgkultur” kommer vi tilbage til. Her vil vi understrege, at vores undersøgelse består af følgende tre niveauer: For det første, hvordan gamle efterladte fremstiller sorgen, for det andet, hvilken betydning den kulturelle forståelse af sorg og alderdom har for gamle efterlattes fremstilling af sorg samt, for det tredje, hvordan sorg håndteres mellem gamle efterladte og pårørende. Denne tredeling mellem individ, kultur og sociale interaktioner er analytisk set frugtbar, men det skal understreges, at de tre aspekter i det levede liv interagerer og påvirker hinanden, hvorfor overgangen mellem de tre niveauer ind mellem også vil være flydende.

Specialets motivation og aktualitet

Vi interesserer os specifikt for den sorg, der knytter sig til tabet af en partner i alderdommen. Interessen for netop denne gruppes sorg skyldes ganske enkelt, at gamle efterladtes² tab er et underbelyst emne i sociologien og i samfundsvidenskaben i det hele taget. Flere eksperter inden for ældreområdet har pointeret, at gamle efterladte får meget begrænset opmærksomhed (Charmaz 1980; Jensen 2008). Eksempelvis er behovet for sorggrupper for gamle efterladte et område, der endnu ikke er afdækket, hvorfor der eksisterer meget få af disse (Jensen 2008:5). Søger man på Google efter ”sorggrupper for ældre”, fremkommer der 7 links (google 1). Til sammenligning resulterer søgeudtrykket ”sorggrupper for børn”³ i 3640 links (google 2). Den samfundsmæssige underbelysning af gamles sorg understreger, hvordan gamles sorg forventes at være uproblematisk, hvilket vi mener, kan påvirke de gamles håndtering af sorgen. Denne problematik vender vi tilbage til. Årsagen til at emnet er underbelyst skyldes, at død og sorg langt fra er højt prioriterede videnskabelige emner. Sociologen Michael Hviid Jacobsen har meget sigende kaldt den tavshed, der omgiver døden på såvel samfunds- som forskningsplan, for ”larmende”. Han påpeger, at man ligefrem kan tale om en forskningsmæssig ond spiral, idet et tabu på samfundsplan medvirker til at emnet tabuiseres i forskningsverdenen – og denne tabuisering i de to sfærer er gensidigt med til at reproducere og forstærke hinanden (Jacobsen 1998:69). For det andet tildeles gamle mennesker i det hele taget ikke megen opmærksomhed, fx sammenlignet med ungdomsforskning. Med andre ord beskæftiger vi os med en underprioriteret gruppe inden for et akademisk underprioriteret felt.

At netop dette felt er underbelyst vækker vores undren af tre væsentlige årsager. For det første er døden den eneste sikre og forudsigelige hændelse i livet. For det andet tilhører gamle mennesker den aldersgruppe, som oftest udsættes for tab af partner. For det tredje påpeger eksperter, at tab er en af de mest forstyrrende livsbrud et menneske kan udsættes for. Ifølge James R. Averill og Elma P. Nunley er det først og fremmest i sammenspil med individets signifikante anden, fx livspartneren, at man kan organisere, validere og definere følelser og skabe mening i tilværelsen. Dette indikerer, at når ens partner dør, frarøves man sin væsentligste kilde til meningsgørelse i tilværelsen. Det er ikke nemt at håndtere, idet netop denne kilde er uhyre vigtig i kritiske situationer, som fx dødsfald (Averill & Nunley 1988:86).

2 Vi vil kort i begrebsafklaringen samt mere udførligt under afsnittet ”Valg af interviewpersoner” argumentere for vores definition af, hvornår man er gammel.

3 Dette viser, at der er stor fokus på børn og unge, der mister deres forældre. Flere private organisationer, fx Børns Vilkår og Egmontfonden har sorggrupper for børn og unge.

Selv tab, som er ”ønskelige”, fx i forbindelse med sygdom, kan forekomme ubærlige. Stephen Schuchter pointerer, hvordan tab af partner er en af de mest barske livsændringer, et individ kan komme ud for:

Spousal bereavement is usually the most profoundly disturbing and disruptive event in an individual's life. Its effect are experienced at every level of human existence, and problems can develop at all levels of functioning (Schuchter 1986:3).

Sorg over tabet af en partner, der sætter definitivt punktum for et livslangt ægteskab og samliv, kan selvsagt vælte ellers stærke og velfungerende gamle mennesker omkuld, som dette kapitels indledende citat af Vibeke Mejer Jensen illustrerer (Jensen 2008:8). Det gør bestemt ikke denne samfundsgruppe mindre interessant, at den er støt stigende, grundet den demografiske udvikling i samfundet. Procentdelen af gamle mennesker (65+) udgør i Danmark cirka 16 procent af den samlede befolkning (Danmarks Statistik 1). Et tal der i løbet af de næste 40 år vil stige til ca. 20 procent (Jensen 2008:8).

Der eksisterer således en modsætning mellem problemets størrelse, idet mange gamle mennesker udsættes for tab, og den relativt begrænsede opmærksomhed, som problematikken tildeles. Denne modsætning illustrerer, at det er aktuelt at udforske feltet nærmere.

Eksisterende forskning på området samt specialets bidrag

Med henblik på at tydeliggøre hvilket forskningsfelt dette studie indskrives i, og hermed hvilke forskningsmæssige huller specialet er med til at udfylde, fremstiller vi nedenfor et udvalg af de undersøgelser, der er på området såvel i dansk som international sammenhæng. Herefter fremhæver vi, hvordan nærværende undersøgelse adskiller sig fra, samt bidrager til, den eksisterende forskning inden for gamle efterladtes sorg. I første omgang ser vi os dog nødsaget til at fokusere bredt og inddrage undersøgelser, der ikke kun beskæftiger sig med gamles sorg, men sorg i det hele taget. Dette skyldes, at den forskning, der foreligger vedrørende gamle mennesker og sorg, som nævnt, er begrænset.

Den forskning, der rent faktisk findes inden for forskningsområdet sorg, omfatter primært psykologiske tilgange, hvilke oftest har en patologisk tilgang til emnet. Forskningen fokuserer

fx på depression, øget selvmordsrate, øget dødelighed, øget alkohol- eller stofmisbrug, øget omfang af somatiske sygdomme som følge af partnerens død. Der er således fokus på sociale og helbredsmæssige konsekvenser af tabet (O'Connor 2001; Stroebe & Stroebe 1983; Nielsen & Platz 2008). I dansk sammenhæng kan nævnes psykologen Maja O'Connor, der i sin ph.d.-afhandling viser, at tabet af ægtefælle i alderdommen er forbundet med en meget stor risiko for udvikling af posttraumatisk stressyndrom, PTSD, hos den efterladte. Gamle efterladte har fire gange så hyppig forekomst af symptomer på PTSD, som ægtefæller, der stadig har hinanden (Vaaben 2009). Der er uklarhed om, hvorvidt det at miste sin partner, når man er gammel, er en traumatiserende hændelse eller ej. Flere eksperter på området påpeger, at man i alderdommen i højere grad *forventer* døden, og at man dermed bedre kan forberede sig på sorgen og livet uden partneren. I modsætning hertil sker tabet af et ungt liv ofte uventet og betragtes derfor som en traumatisk hændelse (Charmaz 1980:296; Seale 1998:201). Af samme grund antages det, at det at miste sin partner i alderdommen er en barsk, men *ikke* traumatiserende oplevelse, modsat et pludseligt tab af et yngre liv (Malkinson 2005:104; Warwick et al. 2001; Moss et al. 2002:243). Omvendt påpeger andre eksperter på området, at tab af partner kan være *mere* omvæltende for gamle end for yngre efterladte. Det skyldes flere forhold. Moss mfl. fremhæver, at tabet af en partner i alderdommen ofte kun er én ud af mange livsstressorer, som ophobes i alderdommen. Andre problemer, som den gamle kan kæmpe med, er sygdom, flytning, pensionering mm. (Moss et al. 2002:247). O'Connor fremhæver, at når man har levet et langt liv sammen, som mange gamle (ægte)par har i dag, så har man ofte udviklet en fælles "vi-identitet". Udviklingen af en fælles vi-identitet skal ses i forlængelse af, at nutidens generationer af gamle ofte har mødt hinanden, da de var ganske unge. Det betyder, at de har mødt hinanden, før de har udviklet en egentlig selvstændig identitet uafhængig af hinanden. Selvfølgelig vil således være udviklet og grundlagt i fællesskab med partneren. Risikoen for at udvikle en såkaldt "traumatisk sorg" er langt højere for efterladte, hvor forholdet er indgået på et tidligt tidspunkt i den efterladtes liv (Prigerson et al. i O'Connor 2001:9). Des mere centralt tabet er for den efterladtes identitet, des sværere og mere omfattende er sorgen (O'Connor 2001:9ff; Shapiro 2002:307; Elias 1978:135ff). Som netop skitseret, eksisterer der dog en uenighed på området vedrørende, hvorvidt tab af partner i alderdommen er en traumatiserende oplevelse eller ej. Denne forskningsmæssige uenighed, mener vi, blot gør emnet yderligere interessant at afdække nærmere.

Fælles for den psykologiske forskningstradition på området er, at sorg betragtes som et

fænomen med nogle fastdefinerede psykiske faser af nærmest statisk karakter. Eksempler herpå er Ruth Malkinson og Liora Barturs studie af sorg, hvori de identificerer tre faser, som forældre, der mister et barn, gennemgår (Malkinson & Bartur 2005). Et andet eksempel er Averill og Nunley, der argumenterer for, at der eksisterer fire idealtypiske stadier i sorgprocessen (1988:81). Kathy Charmaz opdeler sorgprocessen i tre faser: En overgangs-, en erkendelses- og en reintegreringsfase (1980:297ff). Fælles for studierne er, at sorg betragtes som en lineær proces, hvor individet bevæger sig fra én fase til den næste for til sidst at være sorgfri og dermed ”helbredt”. Vi mener, at man, ved at inddele sorg i faser, risikerer at reducere den kompleksitet, der omgiver fænomenet og de sociale dynamikker, der også konstituerer sorgen. En indvending i denne forbindelse er, at alle sociale fænomener er komplekse, og at man *altid* vil reducere deres kompleksitet i forsøget på at forstå dem. Vi mener dog, at man ved at systematisere sorgprocessen i faser ikke blot reducerer fænomenets dynamik, men også skaber problemer på sigt, idet denne fortolkning af sorgen fungerer som retningsgivende for, hvad der er sund og normal sorgadfærd. Omvendt indikerer den også, hvad der er unormal og usund sorgadfærd. Problemet er, at individer, der ikke følger disse faser i sorgprocessen, kan risikere at føle sig ”forkerte” i relation til denne definition af sorgen. I forlængelse af det psykologiske udgangspunkt ligger derfor et patologisk perspektiv på sorg. Her forstås sorgen som en individuel patologi. Det patologiske udgangspunkt har fokus på de ”symptomer” på sorg, der kan identificeres hos efterladte. Dette betyder, at sorg betragtes som en form for sygdom. Denne tendens til at inkorporere sorgen i det medicinske system og dermed håndtere sorg som en sygdom, identificerer Averill og Nunley ligeledes. De advarer mod denne klassifikation af fænomenet og pointerer samtidig vigtigheden af, at man fastholder fortolkningen af sorg som en følelse, der hører hjemme i det sociale system. Hvis sorg inkorporeres i det medicinske system frygter de, at udfaldet vil være, at sorg vil miste dets normalitet og blive behandlet som andre sygdomme. Sorg vil, med andre ord, blive patologiseret. Risikoen er, at man i ”behandlingen” af sorg i stigende grad vil have tiltro til medicinsk terapi, der, ifølge forfatterne, kan have direkte negative konsekvenser for den efterladtes sorgproces. Anskuer man sorg som en klinisk sygdom, vil vigtige dynamikker i relation til sorgprocessen gå tabt, idet det netop er de sociale processer, der er med til at konstruere den efterladtes sorg (Averill & Nunley 1988:81ff).

Eksisterende undersøgelser på området har altså fokus på enten helbredelse, forebyggelse eller risici forbundet med sorg, eksempler herpå er Jensen 2007, Winsløw mfl. 2005 samt

O’Conner 2001. Sorgen reduceres her til et fænomen, der har sit udspring i det enkelte individ, frem for at være et socialt konstrueret fænomen. Idet sorgen føres tilbage til individets psykiske strukturer, placeres individets psykiske styrke i en afgørende rolle i forhold til sorgprocessen. Dermed tillægges individet ansvaret for en proces, som, efter vores overbevisning, konstrueres uden for det enkelte individ i sammenspil med kultur og i interaktion mellem individer. Sorg er, med andre ord, et socialt fænomen.

Det er væsentligt at nævne, at der trods alt også eksisterer sociologiske undersøgelser på området. Disse undersøgelser beskæftiger sig især med den kønsmæssige forskel i sorghåndtering. Et nyligt eksempel herpå er Eva Bonde Nielsen og Merete Platzs undersøgelse ”Fra to til en – livet efter den andens død” (Nielsen & Platz 2008). Studiet forholder sig til, hvordan livet tegner sig for den efterladte ægtefælle vedrørende fx boligsituation, netværk og økonomi. Undersøgelsen er baseret på en forløbsundersøgelse⁴, hvor i alt 209 gamle mennesker er blevet adspurgt om forskellige levevilkår henholdsvis før og efter de mistede deres partner. Endvidere er undersøgelsen baseret på 18 kvalitative interview med enker og enkemænd. Konklusionerne er blandt andet, at mændene håndterer det at miste dårligere end kvinderne. Når de bliver alene, føler mange mænd, at deres tilværelse forringes. Dette gælder dog kun en mindre gruppe af mændene (ibid.:10). At mænd har sværere ved at håndtere tab af partner, end kvinder har, påpeges også af Stroebe 1983; Winsløw et al. 2005 og Jeune & Erlangsen 2005. Forskergruppen Ældre og Selvmord har desuden foretaget en undersøgelse, der viser, at gamle udgør den aldersgruppe, der har den højeste selvmordsrate. Forskergruppen har identificeret tab af ægtefælle som værende en af flere negative ændringer af livsvilkår⁵, der fører til øget selvmordsrisiko, særligt hos mænd (Winsløw et al. 2005, se også Jeune & Erlangsen 2005). At der eksisterer en kønsforskel i forhold til håndtering af tab, er således veldokumenteret. Af samme grund vil vi ikke eksplicit fokusere på eventuelle kønsforskelle i vores empiri, idet hensigten med dette speciale netop er at undersøge, hvilken betydning *alder* og *alderdom* har for sorgen. Dog skal det påpeges, at vi selvfølgelig heller ikke vil ignorere eventuelle kønsbetingede forskelle, hvorfor dette også er et tema, vi tager op i analysen.

4 I undersøgelsen indgår 65 mænd og 144 kvinder. De er blevet udspurgt om forskellige levekårsområder i 2002 efter, at de har mistet. Disse resultater sammenholdes i rapporten med, hvordan samme respondenter havde det i 1997, hvor deres ægtefælle stadig var i live.

5 Andre faktorer, som øver indflydelse på gamle mænds selvmordsrisiko, er pensionering og langvarig sygdom (Winsløw et al. 2005:8).

For at vende tilbage til Nielsen og Platzs undersøgelse, så forholder den sig ikke specifikt til fænomenet sorg, men snarere til de objektive konsekvenser, tabet kan have for den efterladte. Vores kritikpunkt i forhold til den type undersøgelser, som Nielsen og Platz repræsenterer, er, at de blot identificerer og fremhæver eksistensen af problemet i form af konsekvenser for den efterladte. Denne type undersøgelser berører, efter vores mening, kun emnet overfladisk. Det problematiseres således ikke, *hvorfor* sorgen og livet efter den andens død former sig, som det gør. Nærværende speciale adskiller sig fra andre studier af sorg, idet vi ikke blot beskæftiger os med at identificere konsekvenser af tabet mv., men yderligere inkluderer et forklarende niveau via vores konstruktivistiske-interaktionistiske perspektiv på sorgen.⁶ Nu vil vi lade Charmaz opsummere grundlaget for det perspektiv, som vi anlægger på sorgen:

In the area of death, then, the symbolic interactionist perspective informs us that our conceptions of death, our images of the social worlds where death takes place, as well as the everyday actions that constitute the process of "dying", are socially constructed. Although death is a biological fact, what it means to us results from the socially shaped ideas and consumptions (Charmaz 1980:17).

Med dette speciale vil vi søge at nå til en forståelse af, *hvorfor* gamle efterladedtes sorg er formet, som den er. En belysning af feltets *hvorfor* har hidtil manglet i det forskningsmæssige landskab på området. Det er således her, at nærværende speciale er med til at udfylde et tomrum.

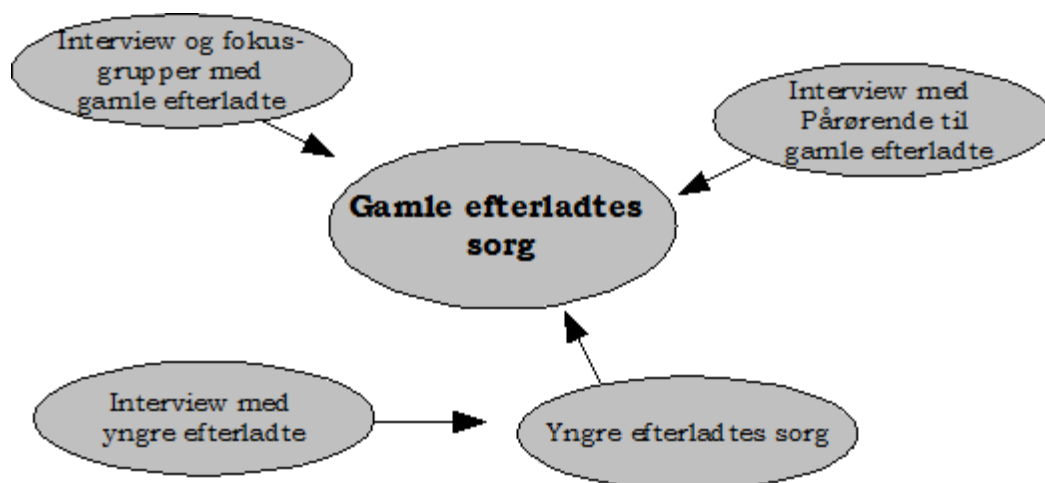
⁶ Vi vender tilbage til, hvad dette konstruktivistiske-interaktionistiske perspektiv på sorgen indebærer i undersøgelsens analysestrategi.

Empirisk grundlag

Et andet punkt, hvor denne undersøgelse adskiller sig markant fra eksisterende undersøgelser, er vedrørende dens ambitiøse empiriske grundlag. Vi belyser gamle efterlattes sorg på tre niveauer: Først og fremmest foretager vi kvalitative interview med gruppen selv, dvs. *gamle, som har mistet deres partner*. Dette udgør størstedelen af vores empiriske grundlag. Vi undersøger den betydning, som gamle efterladte tillægger sorg, og hvordan det påvirker deres selvfremsstilling. For det andet interviewer vi også *pårørende*⁷ til gamle, der har mistet deres partner. Dette gør vi med henblik på at belyse, hvilken mening pårørende tilskriver gamle efterlattes sorg, samt hvordan den pårørende håndterer den efterlattes sorg. At vi har valgt at belyse dette niveau, skyldes en forventning om, at pårørende har en afgørende betydning i forhold til gamle efterlattes sorg. De første to empiriske niveauer nuanceres ved, at vi, for det tredje, belyser gamle efterlattes sorg ved at sammenholde materialet med *ynge*, der har mistet deres partner. Dette skyldes vores opfattelse af, at sorg er et foranderligt fænomen, som varierer på tværs af grupper inden for samme kultur. Dermed mener vi, at dødsfald og sorg tillægges forskellig betydning alt efter, hvilken position man indtager i forhold til sorgkulturen. I denne undersøgelse fokuserer vi på alder. Det betyder, at sorgkulturen har forskellig betydning for gamle henholdsvis yngre efterladte og for tabet af et henholdsvis gammelt eller yngre liv. At sorg kan forstås som et foranderligt fænomen, er vi langt fra de første, der gør opmærksom på, hvilket vi også kommer nærmere ind på i specialets teoretiske afsnit. Her skal det dog påpeges, at når forskere henviser til sorgens ”socialkonstruerede karakter”, henviser de ofte til, hvordan sorg og håndteringen af denne varierer *mellem* kulturer. Dette gør eksempelvis Paul Rosenblatt i sin undersøgelse af, hvordan 78 forskellige kulturer håndterer døden (Rosenblatt 2002:288ff). Den typiske antropologiske tilgang, som Rosenblatt repræsenterer, negligerer, til trods for et meget omfattende studie, hvordan sorg *også* varierer mellem grupper indenfor *samme* sorgkultur, fx mellem aldersgrupper, køn og sociale klasser. Med andre ord kan én og samme sorgkultur have forskellige betydninger og konsekvenser for forskellige sociale grupper, idet individers samfundsmæssige betydning ikke er en konsistent og kontinuerlig størrelse, men varierer fx i takt med, at individet ældes (Jacobsen 2008:113). Vi mener, at gruppen af gamle efterlattes sorg adskiller sig fra gruppen af yngre efterlattes sorg. Ved en empirisk analyse belyser vi, hvilke normer og forventninger, der knytter sig til tabet af henholdsvis et ungt et og et gammelt liv.

7 Det skal påpeges, at de gamle interviewpersoner og de pårørende interviewpersoner ikke kender hinanden. Det ville være etisk uforvarsligt, hvilket vi beskriver nærmere under afsnittet ”Valg af interviewpersoner”.

Det er vigtigt her at understrege, at vi ser på, hvordan yngre udtrykker og håndterer sorg efter tabet af en partner udelukkende for at belyse gamle efterlattes sorg. Via en belysning af forskelle mellem grupperne skærpes opmærksomheden for det *særlige* ved gruppen af gamle efterlattes sorg. Vi udtaler os, med andre ord, ikke om yngre efterlattes sorg, dertil er vores empiriske materiale for begrænset. Desuden er specialets formål ikke at belyse yngres, men gamles sorg. Gamle menneskers sorg efter tab af partner er, så vidt vides, aldrig før blevet belyst gennem de tre beskrevne niveauer *i én og samme undersøgelse*, hvilket giver denne undersøgelse en særlig position i studier omhandlende gamle efterlattes sorg. Nedenstående model illustrerer undersøgelsens empiriske grundlag:

Indsamling af data

Vores undersøgelse inkluderer 21 interviewpersoner i alt. Interviewene er foretaget dels som kvalitative enkeltinterview og som fokusgruppeinterview. Vi har foretaget 17 interview med gamle, der alle har mistet deres partner. Heraf seks enkeltinterview og tre fokusgruppeinterview⁸. Vi har foretaget to kvalitative interview med pårørende til gamle, der har mistet deres partner med henblik på at forstå, hvordan pårørende håndterer gamle efterlattes sorg. Sidst, men ikke mindst, belyser vi gamles sorg ud fra et gruppeinterview med to yngre personer, der har mistet deres partner. De sidste to grupper, dvs. yngre, der har mistet, og pårørende til gamle, der har mistet, udgør et begrænset empirisk grundlag og skal også primært ses som et *supplement* til interviewene med undersøgelsens målgruppe – nemlig gamle, der har mistet deres partner.

⁸ Mere præcist er der tale om et fokusgruppeinterview og to gruppeinterview, da sidstnævnte bestod af henholdsvis to og tre deltagere.

Det empiriske materiale består, som nævnt, både af fokusgrupper og kvalitative enkeltinterview. Formålet med at anvende disse to metoder til indsamlingen af empirien uddybes her. Yderligere refleksioner vedrørende metoderne uddybes i undersøgelsens del II. Fokusgruppeinterviewene har to funktioner, hvoraf den ene ligger i forlængelse af antagelsen om, at sorg formes i sociale interaktioner. I fokusgruppeinterview er det muligt at iagttage, hvordan sorg italesættes af deltagerne, samt hvordan de fremstiller sig selv i gruppen i relation til sorgen. Fokusgruppeinterview giver, med andre ord, indsigt i den proces, hvorigennem deltagerne forhandler mening og (måske) når frem til en form for konsensus (Demant 2006:134ff). Det er netop denne proces, vi gerne vil have adgang til, idet vi ser sorg som et fænomen, der forhandles, vedligeholdes og formes i sociale processer. Et typisk kritisk spørgsmål relateret til anvendelsen af fokusgruppen er, hvorvidt fokusgruppeinterview giver adgang til ”sandheden” (Babour 2007:33ff). Implicit i spørgsmålet ligger en antagelse om, at deltagerne altid præsenterer sig i et særligt lys overfor andre deltagere, ikke mindst under hensyntagen til, hvordan de forestiller sig, at de andre fokusgruppedeltagere vil præsentere sig (Demant 2006:134). Fx vil en gammel efterladt, med henblik på at opretholde et positivt selvbillede, måske fremhæve de positive elementer ved enketilværelsen, fx friheden frem for de negative, fx ensomheden. Vores interesse er ikke, hvorvidt en specifik fortælling er ”sand” eller ej. Derimod er vi interesseret i, hvordan deltagerne i den interaktion, som interviewet udgør, konstruerer fænomenet sorg. Fokus er derfor på, hvordan deltagerne påvirker hinanden. Det er disse processer, interaktioner og magtkampe, som fokusgruppen kan give indsigt i. Dette vender vi tilbage til i vores analysestrategi. En anden årsag til valget af fokusgruppen er, at den kan fungere som et trygt udgangspunkt for diskussion af et, for mange, følelsesladet emne. Det, at man er sammen med andre, der har samme erfaring omkring tab af partner, forestiller vi os kan skabe et rum af tryghed, som gør det nemmere at forholde sig til emnet. At mødes i en gruppe skaber mulighed for en gensidig identifikation, hvilket, vi mener, er et godt udgangspunkt for en diskussion af emnet.

Gennem de kvalitative interview vil vi søge en uddybelse af de aspekter, som deltagerne fremhæver i fokusgrupperne.⁹ Enkeltinterviewene skal således bidrage til en uddybelse af de elementer, der overfladisk bliver fremhævet i fokusgruppeinterviewet, men som ikke uddybes nærmere. Hensigten er, at enkeltinterviewene skal give os mulighed for at opnå en mere

9 Det er i denne sammenhæng relevant at nævne, at der ikke er gengangere mellem henholdsvis kvalitative interview og fokusgruppeinterview.

dybdegående viden. Endvidere skal enkeltinterviewene give indsigt i den efterladtes individuelle oplevelse af sorgen. Ulempen ved fokusgruppen er nemlig, at muligheden for at afdække deltagernes individuelle oplevelser er begrænset, idet deltagerne i fokusgruppen oftest vil være påvirket af de andres tilstedeværelse (Demant 2006:133).¹⁰ Desuden er det ikke hensigten, at moderator skal spørge ind til hvert enkelt af deltagernes individuelle oplevelser, som der er mulighed for i et kvalitativt interview. Derimod skal deltagerne i fokusgruppen selv diskutere sig frem til en konsensus uden indblanding fra moderator. Vi mener, at kombinationen af fokusgruppe- og enkeltinterview giver os god mulighed for at få indsigt i dels den proces, hvorigennem fænomenet sorg konstrueres i sociale interaktioner, og dels gamle efterladtes subjektive beskrivelser og oplevelser af sorgen.

¹⁰ Den samme kritik kan man på sin vis rette mod enkeltinterviewet, men vi mener dog, at dette i højere grad udgør et socialt vakuum, idet der er mulighed for en større en fortrolighed. I fokusgruppen kender deltagerne hinanden, og bevidstheden om, at man skal ses igen, kan betyde, at man præsenterer sig i et særligt lys. Desuden kan anonymitet ikke garanteres på samme vis som i dybdeinterviewet.

Problemformulering

Specialets indledende overvejelser kan sammenfattes i følgende problemformulering:

*Hvordan fremstiller gamle efterladte sorg efter tabet af deres partner?
Hvilken betydning har den kulturelle forståelse af alderdom og sorg
for gamle efterladdes fremstilling af sorg efter tabet af partneren?*

På baggrund af indledningen og problemformuleringen vil vi desuden stille følgende undersøgelsesspørgsmål:

- Hvordan håndterer og udtrykker gamle efterladte sorg efter tabet af partneren?
- Hvordan påvirker kulturelle forventninger og normer til gamle efterladdes sorg den måde, hvorpå sorg udtrykkes og håndteres af gamle efterladte?
- Hvilken rolle spiller pårørende i forhold til gamle efterladdes selv fremstilling og håndtering af sorg?

Undersøgelsens opbygning

Undersøgelsen er bygget op omkring fire overordnede dele: En teoretisk, en metodisk, en analytisk samt en konkluderende og perspektiverende del. I det følgende vil vi uddybe hver af undersøgelsens fire dele.

For at forstå gamle efterladdes sorg foretager vi indledningsvis i kapitel 2 en teoretisk afgrænsning af, hvad, vi mener, denne følelse består af. Her tager vi udgangspunkt i Arlie R. Hochschiolds interaktionistiske perspektiv på følelser, som, meget forenklet, ser følelser som en interaktion mellem biologiske og sociale komponenter. I Kapitel 3 vil vi introducere begreberne ”følelseskultur” og ”følelsesnormer”, idet et centralt hypotetisk udgangspunkt i undersøgelsen, som nævnt, er, at kultur spiller en afgørende rolle for gamle efterladdes sorg. De teoretiske overvejelser, vi gør os omkring følelser, vil vi dernæst i kapitel 4 overføre på fænomenet sorg. Sorgens sociale dimension præsenterer vi med udgangspunkt i socialkonstruktivistiske studier af sorg. Fokus vil være på, hvordan sorg fremstilles forskelligt i forskellige sociale kontekster. At vi ser sorg som en socialkonstrueret følelse betyder ikke, at

vi udelukker sorgens kropslige dimension, som vi *også* finder central for at forstå sorgen. Derfor undersøger vi også sorgens fysiske udtryk og konsekvenser med udgangspunkt i blandt andet medicinske studier af sorg. Sidst, men ikke mindst, vil vi fremhæve, hvordan gamle efterladedes sorg *også* skal ses i lyset af, hvordan sorg håndteres mellem mennesker, hvilket vi vil illustrere med udgangspunkt i studier, der behandler den interpersonelle dimension af sorgen.

I undersøgelsens anden del præsenterer vi det metodiske grundlag. I kapitel 5 vil vi præsentere vores analysestrategi. Inspireret af Jaber Gubrium og James Holstein vil vi foretage en konstruktivistisk-interaktionistisk læsning af empirien. Vi vil analysere interviewene som sorgfortællinger, med fokus på disse fortællingers form, herunder hvordan de gamle interviewpersoner skaber en mening med tabet i relation til bredere kulturelle fortællinger. Herefter fremlægges i kapitel 6 processen omkring indsamlingen af empirien, herunder de kriterier for udvælgelse af interviewpersoner. Dernæst præsenteres interviewpersonerne. Studiet af sorg involverer desuden en række etiske overvejelser og problemstillinger, som vi fremhæver i kapitel 7.

I del III præsenterer vi undersøgelsens analyse. Først ser vi, i kapitel 8, på sorgkulturens betydning for interviewpersonernes sorg. Denne analyse tager udgangspunkt i Norbert Elias' og Phillipe Ariés' analyser af den historiske udvikling i forholdet mellem sorg og samfund. I kapitel 9 ser vi på, hvilken betydning alder og alderdom har for de gamles sorg, herunder de følelsesnormer, der knytter sig til gamle efterladedes sorg. Disse normer belyses med udgangspunkt i teorier om livsløb og alderisme samt ved at sammenholde interviewene med gamle efterladede med undersøgelsens yngre interviewpersoner. Med udgangspunkt i Peter L. Berger og Thomas Luckmann, ser vi dernæst nærmere på de institutionelle rammer for gamle efterladedes sorg, herunder fraværet af sorggrupper. I kapitel 10 ændrer vi fokus fra makro- til mikroniveau. Først zoomer vi ind på de gamle interviewpersoners reaktioner på tabet, derefter ser vi nærmere på interviewpersonernes reaktioner med udgangspunkt i Erving Goffmans teori om stigma. Med udgangspunkt i teorier om narrativers funktion, vil vi se på den meningskonstruktion, som sorgfortællingerne bidrager med for den enkelte. Endvidere vil vi, med udgangspunkt i Hochschilds følelsesteori, se på sorgfortællingerne og disses meningskonstruktion, som en måde at håndtere følelser i overensstemmelse med sorgkulturen.

I kapitel 11 vil vi fokusere på den interpersonelle dimension af sorgen. Vi undersøger her sorghåndteringen mellem mennesker, nærmere bestemt mellem gamle efterladte og pårørende. Med udgangspunkt i Candace Clarks teori om sympati ser vi nærmere på, hvordan pårørende interviewpersoner håndterer gamle efterlattes sorg. I afsnittet afdækkes også, hvordan gamle efterladte håndterer sorgen over for de pårørende. I kapitel 12 ser vi nærmere på indbyrdes forskelle mellem de gamle interviewpersoner, herunder økonomi, helbred og socialt netværk. Disse faktorer spiller en afgørende rolle i forhold til hvilke muligheder den efterladte har for at håndtere sorgen.

I undersøgelsens fjerde og sidste del, kapitel 13 og 14, afrunder vi specialet med en opsamlende konklusion. Derefter diskuterer vi i perspektivering, hvordan vi vurderer, at fremtidige gamle efterladte vil håndtere sorgen. Denne diskussion inkluderer desuden selvkritiske bemærkninger i forhold til undersøgelsens konklusioner.

Begrebsafklaring

At være efterladt

Charmaz definerer begrebet således: "*Bereavement is the status conferred upon someone when this person dies*" (1980:280). At være efterladt skal i denne undersøgelse dog forstås som det at have mistet sin partner. Vi indsnævrer altså begrebet fra en mere almen forståelse af at have mistet én, man er knyttet til og holder af uanset relationen, idet vi udelukkende beskæftiger os med tab af partner.

At være gammel

Vi definerer gamle personer som personer over 75 år. Argumentet bag denne definition vil vi uddybe i afsnittet om valg af interviewpersoner.

At være yngre

Med dette begreb henviser vi til de interviewpersoner, som vi har medtaget i undersøgelsen, idet de er *yngre* end de gamle efterladte. Vi vil uddybe kriterierne for denne definition nærmere i afsnittet om valg af interviewpersoner.

Selvforståelse og selvfremsstilling

Nedenfor vil vi definere den forståelse af selvet, der ligger til grund for undersøgelsen.

Inspireret af Hochschilds interaktionistiske følelseteori¹¹ anser vi selvet som bestående af to ikke-identiske aspekter, henholdsvis individets indre selvforståelse samt dets ydre selvfremsstilling.¹² *Selvforståelsen* er konstrueret i interaktion mellem individets indre biologiske impulser og de sociale følelsesnormer. Den inkluderer en bevidsthed om de "upassende" følelser, som individet kan have og eventuelt en internaliseret moralsk dom, fx en skyldfølelse over at have disse følelser. Det kan være, at individet føler sorg over tabet af et gammelt liv, men ikke føler, at det er "berettiget" til at føle dette. Individets ydre *selvfremstilling* adskiller sig fra dets indre selvforståelse, idet selvfremsstillingen er et produkt af interaktionen mellem den indre selvforståelse og de ydre sociale følelsesnormer.

11 Ifølge Hochschild skabes følelser i interaktionen mellem indre biologiske impulser og ydre sociale normer og forventninger.

12 Det er dog ikke til at afgøre hvor det indre stopper og det ydre begynder. Dette er dog heller ikke pointen her, pointen er blot, at selvet består af en interaktion mellem det indre og det ydre.

Selvforståelsen tilpasses de ydre følelsesnormer. Produktet af denne interaktion er individets forsøg på at levere en selvfremsstilling, der stemmer overens med gældende sociale normer og forventninger til individet. De upassende følelser undertrykkes, og er derfor ikke en del af selvfremsstillingen.

Individet kan, via følelseshåndtering¹³, transformere en upassende følelse således, at selvforståelsen og selvfremsstillingen flyder sammen. Dette kan eksemplificeres ved, at individet er bevidst om, at det føler en upassende følelse, hvilket betyder, at det i sin selvfremsstilling skjuler denne følelse. Derfor vil der være disharmoni mellem individets selvforståelse og selvfremsstilling. At have en upassende følelse giver en negativ selvforståelse, idet man ikke lever op til det, der i relation til følelsesnormerne forventes af en. Når eller hvis individet gennem følelseshåndtering transformerer de upassende følelser, så de stemmer overens med de gældende følelsesnormer, kan det betyde, at selvforståelsen ligeledes ændrer sig i positiv retning og dermed kommer til at stemme overens med dets selvfremsstilling.

¹³ Hvordan den efterladte anvender følelseshåndtering i forbindelse med sorgen, ser vi nærmere på i kapitel 10.

DEL I

TEORETISK UDGANGSPUNKT

KAPITEL 2

FØLELSESTEORI

I dette kapitel vil vi præsentere vores teoretiske tilgang til sorg: For det første vil vi foretage en teoretisk afgrænsning af følelsen sorg. For det andet vil vi præsentere den følelseteori, som vi analyserer sorg ud fra. For det tredje vil vi, på baggrund af følelseteorien, præsentere vores teoretiske udgangspunkt specifikt for undersøgelsen af sorg. Her vil vi dog kort opsummere den definition af sorg, som vi vil arbejde os frem til: Sorg er en følelse, der har en stærk oplevelsesmæssig dimension. Den sørgende kan opleve sorgen som yderst smertefuld, hvilket betyder, at sorgen har en kropslig dimension. Men sorg er meget mere – sorg er ikke kun et individuelt anliggende. Sorg er en social følelse, der er skabt interpersonelt. Den skabes og formes i samspil med de mennesker, vi deler vores verden med, idet vores forståelse af sorg og de normer, der knytter sig hertil, forhandles i sociale interaktioner. Vi mener, at sorg italesættes på specifikke måder inden for specifikke kulturer og kontekster. Disse tre elementer – det biologiske, det interpersonelle og det kulturelle – udgør vores teoretiske tilgang til følelsen sorg. Vi vil dog understrege, at selvom vi her foretager en analytisk skelnen mellem de tre dimensioner, så er det rent teoretisk umuligt at foretage denne afgrænsning, idet de overlapper og gensidigt konstituerer hinanden.

Teoretisk afgrænsning af sorg

Sorg kan defineres som ”*en følelse af meget stærk nedtrykthed eller savn*” (Becker-Christensen 1999:1016). Sorg er altså en følelse, der ikke nødvendigvis har relation til tab eller død. I nærværende undersøgelse afgrænser vi os dog i forhold til ovenstående definition, idet vi undersøger sorgen som en følelsesmæssig reaktion på tabet af en partner. Når vi i det følgende anvender begrebet sorg, er det altså denne definition, vi henviser til. Selvom der i den forskningsmæssige verden er bred enighed om at definere sorg som en følelse, så hersker der dog tvivl om, hvilken type følelse sorg er. Der er gennemgående enighed om, at visse følelser, de såkaldte primære følelser, har en særligt status i forhold til andre følelser. De primære følelser betegnes også som de fundamentale eller de grundlæggende følelser. Der er dog ikke enighed om, hvor mange eller hvilke følelser, der kan karakteriseres som primære

(Ekman et al. 1969:86f; Ortony & Turner 1990:315). Dog kan man udskille en lille gruppe af følelser, der er gengangere hos størstedelen af teoretikerne inden for området, hvilket omhandler følelserne vrede, glæde, ked-af-det-hed og frygt (Ortony & Turner 1990:315). De primære følelser er følelsesmæssige tilstande, der er universelle, forstået på den måde, at de kan iagttages og skelnes i alle kulturer (Ekman et al. 1969:86f).¹⁴ Fra et biologisk perspektiv kan eksistensen af de primære følelser forklares ud fra en antagelse om, at der findes neuropsykologiske og anatomiske substrater, der stemmer overens med de primære følelser. Ud fra et psykologisk synspunkt anses de primære følelser ofte som primære byggesten, hvorpå andre ikke-primære følelser kan bygge (Ortony & Turner 1990:315). Det er i denne sammenhæng værd at bemærke, at sorg ikke indgår i de udbredte definitioner af primære følelser.¹⁵ Langt de fleste, der beskæftiger sig med området, mener dog, at sorg er en variant af den primære følelse ”ked-af-det-hed” (Stets & Turner 2005:13). Sorg tilhører derfor det, man kalder de *sekundære følelser*, hvilket indikerer, at der nødvendigvis er et socialt eller kulturelt element, der modificerer den primære følelse, hvormed følelsen sorg opstår (Stets & Turner 2005:19). At sorg er en sekundær følelse indebærer samtidig, at sorg skal forstås som et fænomen med mange følelsesmæssige grænseflader. Sorg over tab af partner kan være mange følelser på én gang, fx en vrede over at blive forladt, en brændende længsel efter den, man har kær, en indestængt bitterhed over dødens uretfærdighed, et nostalgisk savn af tosamheden, minder fra fortiden eller en bekymring for fremtiden. For at forstå de mange sider, som sorg rummer, så argumenterer vi, som nævnt, for et perspektiv, der forstår sorg som en følelse, der konstrueres og produceres kulturelt og socialt, men som ikke udelukker sorgens biologiske eller kropslige dimension, der også *gør* sorgen.

Interaktionistisk følelsteori¹⁶

I foregående afsnit definerede vi sorg som en følelse. I forlængelse heraf vil vi diskutere, hvad en følelse består af, samt hvordan den opstår. Der eksisterer tre grundlæggende perspektiver på følelser, henholdsvis et biologisk, et interaktionistisk og et socialkonstruktivistisk perspektiv. De adskiller sig efter, hvor stor vægt de hver især tilskriver sociale faktorer i forhold til følelser.¹⁷ Det interaktionistiske perspektiv kan karakteriseres som en interaktion

14 Rent metodisk identificeres de primære følelser ved, at man lister en række ansigtsudtryk op, og på tværs af kulturer spørger ind til, hvad ansigtsudtrykkene signalerer (Ekman; Sorenson & Friesen 1969:86f).

15 Frijda inkorporer dog følelsen ”sorrow” som én ud af i alt 18 primære følelser i sin publikation i 1986 (Ortony & Turner 1990:315).

16 Den interaktionistiske tilgang til følelser skal ikke forveksles med symbolsk interaktionisme.

17 Se fx Hochschild 2003:211ff eller Turner & Stets 2005:3ff for uddybende beskrivelse af henholdsvis den

mellem de to andre perspektiver. Dette, mener vi netop, er styrken ved denne model. Hochschilds følelseteori er et eksempel på den interaktionistiske model. Følelser består, ifølge Hochschild, dels af en social komponent, dels af en biologisk komponent, hvor sidstnævnte får sin betydning fra det sociale:

Biological factors enter in – there are nerves, hormones, and neurotransmitters – without these we would feel no emotion, just as without eyes we would not see. But social forces have given shape to the biological, have turned it into a strip of experience with a name, history, a meaning, and a consequence of a certain sort (Hochschild 1990:120).

Den interaktionistiske teori forudsætter således noget biologisk, men tillægger dog det sociale mere indflydelse (Hochschild 2003:221). En følelse er produktet af individets forsøg på at tilpasse de indre biologiske impulser til de ydre sociale forventninger i følelseskulturen.

Inspireret af Charles Darwin fastholder Hochschild, at følelser har en kropslig dimension. Hun hævder således, at der eksisterer en relation mellem følelse og handling. Følelser er, ifølge Darwin, det der sker forud for en handling, dvs. følelser er en biologisk forhandling (Bloch 2001:28ff; Hochschild 2003:229). Vrede er fx en forhandling for drab. Følelser er dermed en kropslig forberedelse mod en imaginær handling, hvor kroppen via biologiske processer forbereder sig på den forestående handling. Dermed fastholder Hochschild en kropslig dimension i definitionen af følelser, men samtidig inkorporer hun en social dimension. Hochschild definerer desuden, inspireret af Sigmund Freud, følelser som en sans, der har en vigtig signalfunktion, idet følelser fortæller os om vores måde at opfatte verden på. Freud skrev om signalfunktion i forbindelse med angst. Ifølge Freud signalerer angst tilstedeværelsen af en form for fare, hvad enten det er en udefrakommende fare eller en fare, som er tilstede i individet selv. Med andre ord er det en emotionel tilstand, hvorigennem individet begriber den indre såvel som ydre verden (Hochschild 2003:230ff). Følelser er, ifølge Hochschild, den vigtigste af vores sanser, idet den kommunikerer viden til selvet om, hvordan det skal begå sig i sociale sammenhænge. Denne signalering er en kompleks proces, idet den involverer en sammenligning af det, vi ser, med det vi forventer at se. Disse forventninger er genstand for social indflydelse (Bloch 2001:29). Mødet mellem det biologiske og det sociale er noget, mennesket lærer. Man lærer, hvilke reaktioner, der er passende i bestemte sammenhænge og forsøger at transformere de biologiske følelser, så de,

biologiske og den socialkonstruktivistiske tilgang til følelser.

så vidt muligt, stemmer overens med de sociale forventninger (Hochschild 1979:555; Hochschild 2003:18). Følelser er ikke blot noget, der er, men noget, der sker i interaktion mellem det biologiske og det sociale – følelsen *er* selve interaktionen. Det betyder, at hvad følelser er og hvordan, de håndteres af individet, er to sider af samme sag, der i realiteten er uadskillelige:

The act of management is inseparable from the experience that is managed; it is in part the creation of that emerging experience (Hochschild 2003:216).

Styrken ved den interaktionistiske tilgang er, at man herigennem kan belyse individets *følelshåndtering*. Herigennem kan man forklare, hvorfor vi ofte prøver at lægge bånd på vores følelser, samt at vi rent faktisk aktivt kan ændre vores følelser (Hochschild 2003:27). Hochschild betegner dette som ”emotion work” og ”emotion management”, hvilket vi oversætter til ”følelshåndtering”. Vi mener, at følelshåndtering er et helt centralt begreb for at forstå, hvordan de gamle interviewpersoners sorg formes og håndteres i relation til kulturen. I det næste afsnit retter vi fokus mod følelseskulturen, idet vi mener, denne er afgørende for følelshåndteringen.

KAPITEL 3

FØLELSESKULTUR

Ifølge Peter N. og Carol Z. Stearns er en følelseskultur:

The attitudes or standards that a society, or a definable group within a society, maintains toward basic emotions and their appropriate expression; ways that institutions reflect and encourage these attitudes in human conduct (Stearns & Stearns 1985:813).

En følelseskultur kan defineres som det sæt af attituder eller normer, som et samfund eller en gruppe opretholder i forhold til håndtering af følelser. Hochschild udvikler begreber, der gør det muligt at forbinde de biologiske følelsesimpulser til en følelseskultur: ”*There are rules or norms according to which feelings may be judged appropriate to accompanying events*” (Hochschild 2003:59). Følelsesnormer er et af disse begreber. Følelsens sociale komponent kan beskrives som følelsesnormer, der tydeligt kommer til udtryk, når der opstår diskrepans mellem indre biologiske impulser og ydre følelsesnormer, dvs. mellem det individet oplever og det, der forventes, at individet bør opleve (ibid.:57). De sociale følelsesnormer, som individet orienterer sig mod, kan betegnes som en følelseskultur. Ifølge Hochschild er der nøje sammenhæng mellem, hvilke følelser der udtrykkes og selve følelseskulturen, herunder hvilke følelsesnormer denne foreskriver. Følelseskulturen definerer, hvad vi bør føle, hvor dybt og inderligt vi bør føle det, samt hvor længe. Følelseskulturen definerer, hvordan vi udadtil bør udtrykke sorg. Dog er der plads til en vis ambivalens, idet følelseskulturen ikke definerer strenge ja/nej-regler, men blot definerer en zone for acceptabel adfærd (Hochschild 1990:122). Følelseskulturen udstikker, kort sagt, rammerne for socialt acceptable følelsesmæssige reaktioner.

Efter ovenstående præsentation af vores følelseteoretiske udgangspunkt, vil vi nu se nærmere på, hvordan vi specifikt anvender og forstår følelsen sorg.

KAPITEL 4

TEORETISK TILGANG TIL FØLELSEN SORG

Vi anskuer, som beskrevet, følelser som et fænomen bestående af henholdsvis en biologisk, en social og en interpersonel dimension. På baggrund af den præsenterede interaktionistiske følelseteori vil vi i de nedenstående afsnit argumentere for henholdsvis den biologiske og den sociale dimension af sorgen. Dernæst vil vi, på baggrund af Candace Clarks sympatibegreb, understrege sorgens interpersonelle dimension. Dette perspektiv må, som vi vil se, nødvendigvis fremhæves for at nå til en mere fyldestgørende forståelse af sorgen, end den interaktionistiske følelseteori alene kan give. Igen vil vi understrege, at distinktionen mellem de tre dimensioner er en analytisk frugtbar distinktion, men sociale interaktioner, og kultur kan i det levede liv ikke adskilles, idet interaktionerne er kulturen og omvendt. De er således indvævet i hinanden og kan ikke adskilles.

Man kan dø af et bristet hjerte

I dette afsnit vil vi beskrive sorgens biologiske dimension, herunder dens fysiske symptomer. At sorgen har fysiske symptomer er dog ikke ensbetydende med, at den *nødvendigvis* har en biologisk dimension. Eksempelvis vil en rendyrket socialkonstruktivistisk retning hævde, at sorgen ikke eksisterer uafhængig af vores kulturelle og diskursive konstruktioner af denne. Menneskets intelligente væsen gør det i stand til at skabe kulturer, der regulerer vores adfærd, således at vi føler det, kulturen foreskriver. Dette står i modsætning til det biologiske perspektiv, der anskuer sorg og de fysiologiske forandringer, sorgen indebærer, som et fænomen, der eksisterer uafhængig af vores kultur. Jan E. Stets og Jonathan E. Turner (2005) indvender dog, at denne nedtoning af det biologiske perspektiv er problematisk i studier, der omhandler følelser, da det er meget tydeligt, at biologien influerer på det, vi føler¹⁸:

Although it is true that culture and social structure channel emotions, and indeed may even regulate their overt manifestation, sociologists also need to look deeper into the biology of emotional arousal for a more complete understanding of how emotions affect social life (Stets & Turner 2005:4).

¹⁸ For en mere udførlig beskrivelse af, hvordan følelser aktiveres af kroppen, se Stets og Turner (2005:4).

At reducere følelser til udelukkende at være sociale konstruktioner, mener vi, er at overse de biologiske processer, som også er med til at producere sorg.

Vi mener, at den biologiske dimension af sorg gør sig gældende på to måder. For det første i selve skabelsen af følelsen sorg. Denne er afgørende for, at en sorgfølelse overhovedet kan opstå og føles i kroppen (Hochschild 1990:120). For det andet kan man tale om den biologiske dimension som sorgens biologiske udtryk, dvs. som de biologiske konsekvenser sorgen forårsager hos den sørgende. Førstnævnte dimension, sorgens biologiske skabelse, udledes af, at sorg oftest hævdes at være en universel følelse. En følelse, der på en eller anden måde eksisterer og udtrykkes uafhængigt af den pågældende følelseskultur. Rosenblatt argumenterer for dette på baggrund af etnografiske studier af 78 kulturers håndtering af døden. Disse studier viser, at sorg har om ikke noget konstant så dog noget universelt over sig. Hans studier viser, at døden er problematisk for mange mennesker i alle 78 kulturer, idet alle kulturer udviser en eller anden form for sorg. Endvidere udtrykkes der i alle kulturer, på nær én¹⁹, gråd i forbindelse med døden (Rosenblatt 2002:288ff).

Sorgens biologiske dimension kan komme til udtryk som fx appetitløshed, apati, tilbagetrækning, svækkelse, smerte, pinsler og øget dødelighed. De fysiske symptomer på sorgen kan sidestilles med den medicinske fortolkning af en sygdom, hvilket kan betyde, at sorg fejlagtigt fortolkes som en sygdom (Averill & Nunley 1988:84). Disse symptomer kan være decideret fysisk skadende for den sørgende. I de mest ekstreme tilfælde kan dette munde ud i, at den sørgende dør. Af og til hører man om et gammelt ægtepar, hvor den ene ægtefælle dør, og den anden ægtefælle går samme vej i løbet af meget kort tid, selvom sidstnævnte ikke fejlede noget:

Det sker i gennemsnit et par gange om måneden, at ægtefæller, der har levet et helt liv sammen, dør med få timer eller dage imellem. Tilsyneladende uden nogen egentlig forklaring. (Vaaben 2009:1, se også Hansen 2007:1210)

Udover de mere almindelige fysiske symptomer, der kan forårsages af sorg, kan sorgen altså ligefrem fremkalde en så voldsom stressbelastning, at den sørgende dør. Fænomenet betegnes ”bristet-hjerte-syndromet”²⁰, og det er indenfor de senere år blevet underbygget rent

¹⁹ I den baliniske kultur udtrykkes aldrig eller sjældent gråd i forbindelse med sorg.

²⁰ Bristet-hjerte-syndromet går under den medicinske betegnelse ”kardiovaskulært syndrom med akut indsættende, reversibel venstre ventrikel-dysfunktion med akinetisk ballonering af apex udløst af psykisk eller

lægevidenskabeligt både i Japan, USA og i en række europæiske lande (Hansen 2007:1209). Det viser sig, at der er en overdødelighed hos efterladte på mellem 30-50 procent op til tre måneder efter, at partneren dør (Vaaben 2009:1).

Det er dog ikke givet, at hverken bristet-hjerte-syndromet eller nogle af de andre mulige konsekvenser af sorgen faktisk indtræder hos den efterladte, selvom disse konsekvenser er biologisk bestemt. Dette, mener vi, er med til at understrege den sociale dimension af sorg. Det er dog ikke let at afgøre, hvornår et sorgudtryk er en biologisk og hvornår det er en socialt betinget reaktion på døden, eller hvor de to aspekter skiller. Som Rosenblatt pointerer er det måske også unødvendigt at foretage denne skelnen:

It is difficult, and perhaps pointless, to try to distinguish where the rules that mute grief leave off and "real" grief begins. Similarly, at the other extreme, when the rules say "cry" and people are crying, it is difficult to say whether or not the crying is genuine (Rosenblatt 1988:69).

At det biologiske har en selvstændig betydning for følelsen sorg, kommer tydeligt til udtryk, når mennesker ikke kan kontrollere sig selv på trods af, at de kulturelle normer foreskriver, at man i situationen behersker sig. De biologiske processer overtrumfer ganske simpelt de kulturelle forventninger (Stets & Turner 2005:7). Individets følelseshåndtering, dvs. dets evne til at tøjle de biologiske impulser og tilpasse dem til følelseskulturen, varierer. Nogle individer formår i højere grad end andre at lægge bånd på de biologiske impulser.²¹ Den biologiske tilgang alene formår dog ikke at forklare, hvorfor følelser varierer på tværs af kulturer (ibid.:8). Den underminerer den sociale dimension, herunder sorgkulturen. Nedenfor vil vi uddybe og argumentere for, at sorgen også rummer en social dimension.

fysisk stress hos individer uden signifikant koronarsygdom" (Hansen 2007:1209).

21 Dette forhold uddybes i afsnittet "Indbyrdes forskelle".

Sorg er en social fortolkning af døden

Døden er et biologisk faktum, men måden, hvorpå man fortolker og håndterer døden, er kulturelt og socialt bestemt (Charmaz 1980:17). Zygmunt Bauman pointerer, at sorg blot er én ud af flere mulige reaktioner på døden, og han forklarer, at frygt, vrede, fortvivelse, opgivelse, trods, skam, triumf og hjælpeløshed er andre mulige reaktioner på døden (Bauman 1992:23f). I afsnittet "Følelseskultur" beskrev vi, hvad en følelseskultur er, hvilket kan overføres til følelsen sorg, hvormed der er tale om en sorgkultur. En sorgkultur kan beskrives som de sociale normer, der knytter sig til sorg.²² Den sætter rammerne for acceptable sorgreaktioner inden for en kultur eller et samfund.²³ At kultur har en afgørende betydning for sorg, påpegede Emilie Durkheim allerede i 1915:

Mourning is not a natural movement of private feelings wounded by a cruel loss; it is a duty imposed by the group. One weeps, not simply because he is sad, but because he is forced to weep. It is a ritual attitude which he is forced to adopt out of respect for custom, but which is, in large measure, independent of his affective state (Durkheim i Averill 1979:360).

Ifølge Durkheim udtrykker individet sorg, fordi ritualer foreskriver, at det bør gøre det. Sorg, som den kommer til udtryk udadtil, er dermed ikke udtryk for en indre følelsesmæssig tilstand, men derimod udtryk for de kulturelle skikke, der omgiver individet. At kulturen har afgørende betydning for sorg viser også antropologiske analyser af sorg. Rosenblatt påpeger, at selvom man i næsten alle kulturer synes at sørge over tabet af én, man er tæt knyttet til, så er det forskelligt fra kultur til kultur, hvad der anses som et *passende* udtryk for sorg:

Cultures differ widely in how loss is defined and in what is considered an appropriate expression of grief, and these cultural differences are reflected in what the bereaved people say and do (Rosenblatt 1988:69).

Definitionen af sorg varierer kulturelt. Det betyder, at der ikke er et universelt sorgudtryk, der anses som passende i alle kulturer. En anden afgørende pointe er, at det ikke er alle kulturer, der foreskriver, at døden overhovedet *bør* følges af sorg.²⁴ Det illustrerer antropologen Nancy Scheper-Hughes' analyse "Death without weeping". Analysen bygger på et feltstudie i en lille

22 Vi vil i afsnittet "Karakteristik af sorgkulturen" identificere sorgkulturen, som vores interviewpersoner udtrykker den.

23 Vores tilgang til sorg som et fænomen, der formes af kulturelle værdier og forestillinger, er inspireret af blandt andre Durkheim, Averill & Nunley (1988), Rosenblatt (1976), Stearns (1994) og Michael Hviid Jacobsen (2001).

24 Vi må dog erkende, at vi også selv er gået i denne fælde, idet vi har taget for givet, at de gamle efterladte interviewpersoner føler sorg over tabet af en partner.

fattig barakby i Brasilien. Scheper-Hughes oplever, at mødrene ikke sørger, hvis deres spædbørn dør, og desuden at kvinderne ligefrem aktivt bidrager til spædbørnenes død ved total-forsømmelse af de svageste spædbørn. Sorg over et mistet spædbarn anses i barakbyen som højst upassende, ligesom der ses skævt til de mødre, der går imod kulturen og forsøger at redde et svækket spædbarn (Scheper-Hughes 1989:10). Selvom mødrenes adfærd umiddelbart forekommer ubegribelig – i hvert fald i en vestlig forståelse af død og sorg – giver deres handlinger mening, set i lyset af de socioøkonomiske omstændigheder i samfundet, og de betingelser for kulturen, som disse omstændigheder sætter. Byen er meget fattig, har en lav gennemsnitsalder og en spædbørnsdødelighed på 40 procent. Denne dødshyppighed betyder, at kvinderne rent følelsesmæssigt ikke knytter sig til deres børn, før de når en vis alder. Der er altså tale om en følelsesmæssig overlevelsesstrategi fra mødrenes side, der ganske enkelt er nødt til ikke at knytte sig til barnet, idet et tab i så fald ville være ubærligt. Den høje spædbørnsdødelighed og lave gennemsnitsalder i byen betyder også, at døden forekommer som rutine for mødrene. Der er tale om en social indlæringsproces, hvor mødrene lærer, hvilke følelser, der er passende i givne situationer (ibid.:12). Eksemplet gør op med den selvfølgelighed, hvorved vi anskuer døden som et tab, der nødvendigvis følges af sorg. Interessant i denne sammenhæng er det, at selvom kulturen foreskriver ikke-sorg, så kan sorgen alligevel komme til udtryk, idet ikke alle mødrene formår at overholde de kulturelle forskrifter. Eksempelvis græder en kvinde om natten i det skjulte, hvilket Scheper-Hughes konstaterer, men bemærkelsesværdigt nok ikke berører nærmere. Vi mener imidlertid, at det netop er sorgens biologiske element, der her kommer til udtryk: Selvom kvinden forsøger at skjule sorgen ved at græde om natten, så føler hun faktisk noget andet end følelsesnormerne. Følelsers biologiske dimension kommer netop til udtryk, når *"body systems are simply overwhelming cultural prescriptions and prescripts"* (Stets & Turner 2005:8). Vi har, af samme årsag, i det foregående afsnit argumenteret for, at sorgen rummer en biologisk dimension. For at afrunde vores tredelte perspektiv, vil vi i det følgende afsnit argumentere for, at sorgen ligeledes rummer en interpersonel dimension.

Sorg konstrueres også i den konkrete sociale interaktion

Det interpersonelle element i sorgen kommer til udtryk, idet de sociale følelsesnormer i sorgkulturen *konstrueres, forhandles og vedligeholdes i de sociale interaktioner* mellem mennesker. Vores hensigt med at fremstille denne dimension som en særskilt dimension ved sorgen er at understrege, at vi mener, at interaktioner mellem individer kan resultere i, at der opstår en konsensus omkring sorgen, som ligefrem kan være i modstrid med sorgkulturens forskrifter for normal sorghåndtering i alderdommen. Sorgkulturen eksisterer kun som en oplevet realitet i kraft af individers handlingsmæssige bekræftelse af kulturens normative forskrifter. Den mening eller betydning, som andre mennesker tillægger tabet og sorgen, er meget vigtig for den gamle efterlattes forståelse og håndtering af sorgen samt opfattelse af sig selv i relation hertil. På dette punkt er vi inspireret af blandt andre Charmaz, Rosenblatt og Clark, der påpeger, at omgivelserne i høj grad er med til at forme den efterlattes sorg, samt at strukturen i selve forholdet mellem pårørende og efterlattede er afgørende:

The structure of the family and the cultural existence gives shape to the circumstance in which grief is known, felt and expressed (Charmaz 1980:286).

Den sociale interaktion har en helt central plads i forhold til den mening og betydning, som sorgen tilskrives, hvilket vi vil eksemplificere ved en autoetnografi, som den ene forfatter af specialet skrev i forbindelse med tabet af sin fars kone: Rikke var usikker på den gældende sorgkultur, og dermed hvilke følelser der var passende at udvise. Hun var usikker på, om hendes sorg var passende sammenlignet med hendes papsøskendes sorg – de havde jo mistet deres rigtige mor, mens Rikke kun havde mistet sin papmor:²⁵

*Det er jo ikke vores mor, der er død. Jeg kan ikke sætte mig i deres sted og kan ikke **tillade** mig at være ligeså ked af det som dem...*

”Det er virkelig dejligt, at I er kommet herop!”

*Kathes [papsøsteren] værdsættelse af vores tilstedeværelse kom på det helt rigtige tidspunkt – hun mener, at vi er **berettiget** til at deltage i sorgen* (bilag 13).

Rikke var før mødet med papsøsteren usikker på følelsesnormerne i den givne situation og hvorvidt det, at ens far mister, gør én berettiget til at sørge. Denne usikkerhed betød, at hun bevidst var meget opmærksom på ikke at udtrykke sin sorg for eksplicit. Usikkerheden

25 Dette illustrerer Hochschilds pointe, at følelsesnormer afhænger af konteksten: *”We access the ”appropriateness” of a feeling by making a comparison between feeling and situation, not by examining the feeling in abstracto”* (1979:560).

ændrede sig imidlertid, idet hendes papsøster tilkendegav, at hun anså Rikkes fysiske tilstedeværelse og dermed sorg, som både passende og berettiget. Interaktionen sætter således nye rammer for Rikkes sorg, og hun tillægger sine oplevede følelser en anden betydning. Når vi fremhæver det interpersonelle element, er det således for at understrege, at mening konstrueres og forhandles kontinuerligt i de sociale interaktioner: Rikke er ikke bekendt med følelsesnormerne i den givne situationen, men via interaktionen med papsøsteren bliver hun bekendt med disse. Sorgkulturen eksisterer kun i kraft af, at den kontinuerligt bliver bekræftet i de sociale interaktioner. Det er altså ikke altid givet, hvad vi bør føle i sociale sammenhæng, og havde der været tale om en situation med andre personer, havde udfaldet af forhandlingsprocessen formentlig set anderledes ud.

Teoretisk kan denne pointe belyses via Clarks teoretiske tilgang til følelsen sympati. Clark definerer sympati som en social følelse, hvilket blandt andet betyder, at sympati altid omfatter mere end én aktør. Følelsen er guidet dels af den omgivende kultur, dels af de specifikke personlige relationer. Hun påpeger, selvom man, ifølge kulturen og dennes normer for sympatiadfærd, faktisk er berettiget til sympati, så er det ikke givet, at man modtager sympati.²⁶ Sympati følger nemlig ikke udelukkende følelseskulturen, men også individets sympatibiografi og strukturen i forholdet (Clark 1987:290f). Clark tillægger således ikke følelseskulturen så determinerende en indflydelse, som vi vurderer, at Hochschild gør. Derfor supplerer vi Hochschilds følelseteori med Clarks sympatibegreb. Med henvisning til Clark vil vi argumentere for, at den sociale interaktion rent faktisk kan udmønte sig i følelsesudvekslinger, der er i modstrid med de følelser, som den overordnede sorgkultur foreskriver.²⁷ Således kan gamle efterladte, på baggrund af deres sympatihistorie, modtage sympati pga. deres tab af en gammel partner, selvom de, ifølge sorgkulturen, ikke er berettiget hertil.

26 Hvilke hændelser, der ifølge sorgkulturen fungerer som sympatiberettigende, vil vi uddybe senere i undersøgelsen.

27 Det skal dog nævnes, at dette potentiale til at redefinere sorgkulturen i interaktionen mellem den gamle efterladte og den pårørende ikke nødvendigvis betyder, at dette reelt sker, hvilket vi vil uddybe i kapitlet ”Det interpersonelle”

Opsummering

Følelsen sorg konstrueres i interaktion mellem, på den ene side, sorgkulturen og biologiske impulser, og på den anden side modificeres den af de konkrete interaktioner mellem den efterladte og dennes pårørende. Den teoretiske tilgang til følelser, der ligger til grund for dette speciale, tager udgangspunkt i Hochschilds interaktionistiske følelseteori, men vi justerer det en smule. Vi betoner således i højere grad den interpersonelle og kontekstuelle dimension, hvilket kan ses som en understregning af et mere dynamisk og aktørorienteret perspektiv, end det Hochschild abonnerer på. Vi ønsker at påpege, at sorgkulturen kun eksisterer i kraft af individers handlingsmæssige bekræftelse af denne. Interaktionen mellem den efterladte og de pårørende – det interpersonelle – spiller derfor en helt afgørende rolle i fortolkningen og vedligeholdelsen af sorgkulturen. Dermed er den interpersonelle dimension afgørende for den sorg, der opstår hos individet.

DEL II

METODISK TILGANG OG PRÆSENTATION AF EMPIRIEN

KAPITEL 5

I del II vil vi præsentere undersøgelsens metodiske grundlag. I afsnittet ”analysestrategi” beskriver vi, hvordan vi analyserer empirien. Dernæst præsenterer vi vores refleksioner angående de valg, vi har truffet i forbindelse med indsamling af empirien. Dette omhandler udvælgelse af interviewpersoner samt interviewteknik. Eftersom sorg er et følsomt emne for mange mennesker, har vi gjort os mange overvejelser i forhold til undersøgelsens udformning. Refleksioner om etik og undersøgelsesdesign behandles derfor særskilt i kapitlet ”Ethiske overvejelser”.

Analysestrategi

I dette afsnit præsenterer vi undersøgelsens analysestrategi. En analysestrategi består, ifølge Anders Esmark m.fl., i at forme et videnskabeligt blik, som muliggør, at den sociale konstruktion af et fænomen bliver iagttagelig. De kalder dette ”iagttagelse af iagttagelsen” (Esmark et al. 2005). I dette afsnit søger vi derfor at identificere vores iagttagelse af interviewpersonernes iagttagelse af sorg. Vores (videnskabs)teoretiske begrebsramme, som vi redegjorde for i afsnittet om sorg, har ikke blot indflydelse på måden, hvorpå vi former vores empiriske objekt. Det har også en afgørende betydning for, hvordan vi efterfølgende bearbejder materialet. Dvs., at det (videnskabs)teoretiske udgangspunkt og analysestrategien kan *ikke* adskilles, selvom det, i forhold til overblikket, er gjort her. I forlængelse af specialets videnskabsteoretiske udgangspunkt anlægger vi et konstruktivistisk-interaktionistisk perspektiv på empirien. Konstruktivistisk interaktionisme skal her forstås som et perspektiv, der er inspireret af den symbolske interaktionisme og den klassiske socialkonstruktivisme.

Hvad indebærer en konstruktivistisk-interaktionistisk læsning?

I analysen fokuserer vi på, hvordan deltagerne præsenterer os for sorgen. Vi ser nærmere på, hvordan de forstår sorgen og fremstiller sig selv i relation til sorgen. Det betyder, at vi i analysen først og fremmest vil fokusere på interviewenes *meningsindhold* og *meningsproduktion*. Meningsindhold knytter an til interviewpersonernes forståelse af sorg, og meningsproduktion knytter an til deres selvfremsstilling. Dette analytiske skel er inspireret af Gubrium og Holstein, der understreger, hvordan en interaktionistisk analyse ikke blot retter

fokus mod undersøgelsens ”hvad”, fx ”hvad er sorg for interviewpersonerne?” (Gubrium & Holstein 1997:14; Järvinen 2005:39). Den konstruktivistiske-interaktionistiske analyse bestræber sig også på at besvare ”hvordan”-spørgsmål, fx ”hvordan forhandler deltagerne i fokusgruppeinterviewene sig frem til en legitim sorgforståelse?” Med andre ord belyser vi ikke kun meningsindhold (interviewets hvad), men også selve meningsproduktionen (interviewets hvordan). Interaktionismens fokus på ”hvordan” betyder dog ikke, at materialets ”hvad” nedtones. Med andre ord har vi både fokus på indhold – dvs. interviewpersonernes forståelser af sorgen, samt fokus på, hvordan interviewpersonerne håndterer sorgen, samt den sociale proces, hvorigennem de fremstiller og positionerer sig selv i forhold til sorgen. Afsluttende om analysens ”hvad” og ”hvordan” vil vi påpege, at det i praksis er svært at adskille de to elementer, som det her er gjort. Af samme grund vil de to niveauer overlæppe hinanden i analysen.

Hvor den konstruktivistiske-interaktionistiske tilgang er et valg, vi har truffet uafhængig af empirien, tager det næste niveau i vores analysestrategi direkte udgangspunkt i empirien. I det følgende forklarer vi, hvordan vi analyserer interviewene som sorgfortællinger, idet det forekommer os mest tro mod materialet, og det kan udføres inden for rammerne af vores konstruktivistiske-interaktionistiske tilgang.

Sorgfortælling som et narrativ

Fælles for interviewene er, at de er centreret omkring en form for meningskabelse i forhold til tabet af partneren. Eksempelvis pointerer en af de gamle interviewpersoner, at det var for det bedste, at døden indtraf, idet partneren var meget syg og havde frygtelige smerter. En anden forklarer, at hendes mand døde, men ”i stedet” fik hun et oldebarn – for at rumme plads til nye mennesker må de ældre give plads. Gubrium og Holstein fremhæver, at behovet for mening er et menneskeligt vilkår, og narrativer er en teknik, hvorigennem individet søger at skabe mening og sammenhæng (1997:147). Derfor angriber vi, i vores analyse af interviewets *hvad* og *hvordan*, interviewene som narrativer. Begrebet narrativ stammer fra det latinske ”narare”, som betyder ”at fortælle”. Via narrativet ser vi nærmere på de fortællinger om sorg, som interviewpersonerne præsenterer os for. Vi vil, med andre ord, analysere interviewene som *sorgfortællinger*²⁸. Vi vil i det følgende uddybe vores narrative tilgang, som er inspireret

28 Her anvender vi fortælling og narrativ som sidestillede begreber. De to begreber kan dog anvendes forskelligt. Lone Ree Milkær mener, at fortællingen først og fremmest repræsenterer et objekt: fortælling,

af Gubrium og Holsteins teori om ”narrativ praksis”. Ifølge disse er narrativer:

accounts that offer some scheme, either implicitly or explicitly, for organizing and understanding the relation of objects and events described (Gubrium & Holstein 1997:147).

Narrativer tilvejebringer forklaringer, der bidrager til en forståelsesramme, hvorigennem individet kan organisere og forstå hændelser, så de fremstår som meningsfulde helheder. Narrativer omfatter altså ikke *nødvendigvis* livshistorier, men kan også være kortere redegørelser for enkelte forhold i interviewpersonens liv (Gubrium & Holstein 1998:164). Fortællinger er *ikke* udtryk for et objektivi hændelsesforløb. Den enkelte fortæller skal forstås som en person, der *fortolker* oplevelsen. Eller sagt på en anden måde, fortællinger er ikke vinduer, hvorigennem vi kan betragte de faktiske begivenheder (Horsdal i Hoff 2006:103). Det er altså fortælleren, der afgør, hvad der skal fortælles. I analysen må vi derfor stille os selv spørgsmålene:

Hvorfor blev interviewpersonens sorgfortælling fortalt på netop den måde?

Hvilke elementer fokuserer fortællingen på – og hvilke udelades?

Hvordan præsenterer interviewpersonen sig selv i fortællingen?

Præsenterer interviewpersonen sig selv som et offer, der er underlagt andres onde hensigter, eller som en overskudsperson der kommer gennem sorgen ved at hjælpe andre? Hvorfor fremstiller interviewpersonen sig sådan? Fremstiller interviewpersonen tabet af partneren som en hændelse, der begrænser eller skaber mulighed for et nyt liv? Adskiller de gamles sorgfortællinger sig fra de yngres? Fælles for disse spørgsmål er, at de har fokus på, *hvordan* interviewpersonen fremstiller sig selv, herunder hvordan fortællingen struktureres og præsenteres.

Det mønster, der danner sig i fortællingen, betegner Gubrium og Holstein som ”*horizons of meaning*” (1997:148). Fortællingens horisont kan beskrives som det, der giver historien pointe og helhed. Det er den røde tråd i fortællingen – fortællingens plot (Järvinen 2005:36). Interviewpersonerne forbinder elementer og strukturerer fortællingen, så den fremstår meningsfuld (Gubrium og Holstein 1997:148ff). Eksempelvis kan en interviewperson fremstille mandens død som en positiv hændelse. Dette kan umiddelbart fremstå kynisk og meningsløst,

eller en proces: at fortælle. Narrativet kan anvendes både som objekt: ”Narrativ”, et begreb: ”Narrativitet” og som et tillægsord: ”Narrativt” (2001:25).

idet man ofte – i vores kultur – vil forbinde døden med et tab, og tab som en negativ hændelse. En anden drejning tager tolkningen af fortællingen dog, når den kombineres med legitimerende forklaringer som langvarig sygdom, mange års pasning af manden i hjemmet, en mand som til sidst var så senil og ude af kontrol, at han tilmed var voldelig. Ja, så fremstår fortællingens meningshorisont, her døden, som noget positivt, og sorgens ikke-eksistens fremkommer meningsfuld. Som understreget er hensigten med dette speciale ikke at undersøge, hvorvidt en given meningsskabelse forekommer plausibel eller ej, fx om interviewpersonen ”virkelig” føler sorg på trods af sin fortælling om det modsatte. Hensigten er derimod at belyse, *hvordan* og *hvorfor* interviewpersonerne konstruerer netop denne meningshorisont i deres fortællinger. Gubrium og Holstein kalder dette for ”narrative composition”, hvor fokus er på fortællingen som *praksis*, sagt på en anden måde: Hvordan fortællingen ”gøres”:

...it casts storytelling as an ongoing process of composition rather than the more-or-less coherent reporting of experience (1998:167)

Fortællingernes meningshorisont fortælles indenfor rammerne af et socialt og kulturelt ”regi”. Dette vil vi uddybe nærmere i de følgende afsnit.

Interviewet som kontekst

Et interviewmateriale kan ikke løftes ud fra den sociale sammenhæng, som har skabt det, og behandles som ’objektive fakta’, da det altid reflekterer specifikke meningsstrukturer (Järvinen 2005:28).

Fortællinger er ikke begrænset til fortælleren (Gubrium & Holstein 1997:153). Fortællinger opstår mellem mennesker, hvor fortællingen fremstilles i relation til publikummet. Dette er interessant både i forhold til vores fokusgruppeinterview og vores enkeltinterviewene. Fortælleren skaber således overensstemmelse mellem fortælling, fortællesituation og publikum, hvilket betyder, at fortællingen ikke eksisterer som en selvstændig, færdigfortalt enhed uafhængig af konteksten.

En narrativ læsning af mødet mellem interviewer og interviewpersonen betyder, at fokus retter sig mod, hvordan bestemte narrativer kan tilskyndes eller foranlediges, ved at intervieweren stiller interviewpersonen bestemte spørgsmål, bruger bestemte ord i sin formulering eller lignende (ibid.:154). Det samme gælder i fokusgruppeinterviewene, hvor vi

fokuserer på, hvilke narrativer der fremstilles, og hvilke narrativer der tillades i gruppen:

While stories have their tellers, storytelling unfold in interactional context with audience for whom narrative presentations must mesh (Gubrium & Holstein:154).

Vi vil altså analysere interviewene som en interaktion, hvor erfaring *fortolkes* og mening *skabes*. Hvad betyder det eksempelvis for meningsproduktionen, at vi er forholdsvis uerfarne, hvad angår sorg og helt uerfarne, når det kommer til at miste en partner? Dette spørgsmål tager vi op i undersøgelsens anden del.

Kulturelt regi

Kontekstafhængighed strækker sig dog længere end til den konkrete setting eller interviewkontekst. Kontekstafhængighed drejer sig også om den kulturelle og sociale kontekst, som interviewet produceres i. De sociale og kulturelle omstændigheder som fortællingen produceres i, kan betegnes som et ”kulturelt regi”²⁹ (Järvinen 2005:39). Ifølge Gubrium og Holstein udtrykker narrativer selve relationen mellem individet og kulturen (1997:147). Den enkelte skaber overensstemmelse mellem fortælling, livssituation og publikum, denne forståelse af narrativet, betegner de ”*narrativ praksis*”:

Orienting to practice allows us to see the storytelling process as both actively constructive and locally constrained (1998:164).

Selvom vi mener, at mening skabes i interaktioner, som interaktionismen hævder, er vores holdning, at der er grænser for meningsdannelsen. Den foregår ikke fuldstændig uafhængigt af sociale normer og strukturer, som fx Herbert Blumer ville hævde. Vi mener, at meningsdannelsen foregår inden for rammerne af et socialt og kulturelt regi, mening skabes ikke ud af det blå. Ved ”kulturelt regi” henviser vi derfor til den sorgkultur, som interviewet trækker på. Kultur repræsenterer et sæt af ritualer og sociale forventninger, men det er ikke ensbetydende med, at individer adlyder dem (Gubrium & Holstein 1997:169). Vi tillægger dermed ikke de sociale og kulturelle rammer en direkte determinerende kraft. Vi mener tværtimod, at deres eksistens kræver en kontinuerlig vedligeholdelse, som sker af individer i de sociale interaktioner. Som Gubrium og Holstein pointerer, fungerer de kulturelle rammer snarere som en form for guidelines i forhold til adfærd, dvs. de udgør et sæt af dispositioner, som individet kan rette sig efter:

²⁹ Dette regi betegner Gubrium og Holstein ”Occasioned Resources”. De forklarer, at ”*the interpretive work relies upon substantive resources for assigning meaning*” (1997:169).

Local and broader cultural resources each provide familiar or conventional guidelines for how stories unfold, but they do not determine individual story lines (Gubrium & Holstein 1998:168).

For narrativer betyder det, at de samfundsmæssige strukturer udstikker rammer for, hvilke fortællinger, der bliver dominerende, samt hvilken form fortællingerne tager. I denne undersøgelse anskuer vi dermed sorgfortællinger som individuelle fortællinger, der trækker på kulturelle og sociale elementer, samt næres af den konkrete sociale kontekst. Fortællerens historie skal ses som en lille fortælling, der relaterer sig til samfundets større fortællinger (Hoff 2006:105). Inspireret af Morten Hoff vil vi anvende begrebet ”kulturelle fortællinger” om de fortællinger, som interviewpersonernes individuelle sorgfortællinger indskrives i. De kulturelle fortællinger udgør tilsammen det kulturelle regi, og som analysen vil vise, kan kulturelle fortællinger inden for ét og samme regi være modsatrettede.

Som det fremgår af analysestrategi, så vil analysen bevæge sig mellem tre niveauer. Vi vil se på de gamles sorgfortællinger, som de udtrykkes og fremstilles. Men vi vil også se på de gamles sorgfortællinger i relation til den kultur, som sorgen udspiller sig i. Vi vil endvidere se nærmere på, hvordan sorgen formes af de specifikke sociale interaktioner, som den gamle efterladte indgår i. Vi vil forsøge at behandle de tre niveauer særskilt i analysen, da vi mener denne tre-delning er frugtbar analytisk set, men i praksis er de tre niveauer indbyrdes forbundne, og derfor vil de ind imellem overlape.

Opsummering

Vi vil her kort opsummere analysens centrale fokusområder. Fokusområderne er her præsenteret adskilt af hensyn til overblikket, men vil overlappe i selve analysen. Fokus i analysen vil således være på:

- Interviewet som en sorgfortælling, hvorigennem meningen med tabet afdækkes, og sorgen konstrueres. Herunder:

Interviewets *hvad*, dvs. indholdet i sorgfortællingerne.

Interviewets *hvordan*, dvs. meningsproduktionen i sorgfortællingerne. Hvordan fremstilles sorg af interviewpersonerne? Hvordan præsenterer interviewpersonen sig selv i fortællingen, og hvilke teknikker anvender interviewpersonen i sin selvfremstilling, og hvilken funktion har det for fortællingens meningshorisont?

- Interviewets *kontekst*. Herunder interaktionen mellem interviewer og interviewperson, som en del af det materiale, der skal analyseres. Særligt i forhold til vores rolle som uerfarne i forhold til tab og sorg.
- Interviewets *kulturelle regi*. dvs. forholdet mellem sorgfortællingen og kulturelle normer omkring sorg.

KAPITEL 6

VALG AF INTERVIEWPERSONER

Vi har udvalgt tre grupper af interviewpersoner: Gamle efterladte, pårørende til gamle efterladte samt yngre efterladte. I det følgende vil vi beskrive, hvordan vi har indkredset og sammensat gruppen af interviewpersoner. Først vil vi dog understrege, at der *ikke* er personlige relationer mellem grupperne af pårørende, gamle og yngre efterladte. Dette skyldes rent etiske hensyn.³⁰ Af samme grund har vi valgt at interviewe pårørende og efterladte, der ikke har en indbyrdes relation. I det følgende vil vi beskrive de konkrete trin i vores udvælgelse af interviewpersoner.

Gamle efterladte

For at indkredse gruppen af gamle efterladte har vi stillet os selv to helt centrale spørgsmål: *Hvornår er man efterladt? Samt hvornår er man gammel?*

Med *efterladt* mener vi, at interviewpersonen har mistet sin partner. Vi har ikke fastsat hverken øvre eller nedre grænser for, hvor længe siden tabet skulle have fundet sted. I forhold til den nedre grænse, så mener vi, at den efterladte selv er den mest kvalificerede til at vurdere, hvornår tabet er på tilstrækkelig afstand til at tale med os om det. Man kan indvende, at den efterladte med tiden vil glemme detaljer ved hændelsen. Hvorvidt interviewpersonen erindrer hele forløbet eksakt eller ej, er dog ikke vores interesse, vores interesse er snarere, hvordan vedkommende erindrer og fremstiller omstændighederne. Derfor har vi heller ikke fastsat en øvre grænse for, hvor længe der må være gået fra tab til tidspunktet for interviewet.

³⁰ Dette hænger sammen med, at interviewpersonerne højst sandsynligt ville inkludere hinanden i deres respektive fortællinger. Selvom det kunne være interessant at udforske eventuelle divergencer i flere perspektiver på samme tab, så ville det også frembringe væsentlige problemstillinger. Det ville være svært at anonymisere materialet tilstrækkeligt til, at interviewpersonerne ikke kunne genkende hinandens fortællinger, hvilket kunne få negative konsekvenser for parternes forhold. Desuden kunne det have en negativ betydning for selve interviewsituationen og dermed det materiale, der produceres. Havde vi således interviewet de gamle efterladtes egne børn, kunne det være ubehageligt for både os og interviewpersonerne at vide, at den anden part efterfølgende skulle interviewes. Endvidere kunne den efterladtes bevidsthed om, at vi skulle møde en søn eller datter, betyde, at man undlod at fremstille væsentlige meninger om vedkommendes håndtering af sorgen.

Det andet spørgsmål, *hvornår er man gammel* er mere kompliceret end det første, da det ikke er simpelt at afgøre, hvornår man er gammel. Chris Phillipson argumenterer for, at pensionering og ophør med arbejdslivet kan ses som indtræden i offentlighedens skemalagte alderdom (Phillipson 1998:59). Den høje levealder i dag³¹ betyder imidlertid, at gamle mennesker udgør en meget stor og uhomogen gruppe, der befinder sig i vidt forskellige livsfaser og derfor har vidt forskellige grundlag at forholde sig til sorgen på. Denne pointe understreges også af Bernice L. Neugarten og Gunhild O. Hagestad, der allerede i 1976 påpegede, at det er nødvendigt at inddele alderdommen i mere end én livsfase (Neugarten & Hagestad 1976:46). Hvor Phillipson skelner mellem den tredje og den fjerde alder, konstruerer Neugarten og Hagestad et tilsvarende skel mellem ung-gamle og gamle-gamle, og de fastsætter grænsen mellem de to livsfaser omkring 75-års-alderen (ibid.:46).

For at imødekomme vores kriterier til interviewpersonernes alder har vi søgt primært at rekruttere interviewpersoner på mindst 75 år. Det har vi gjort velvidende, at det er et yderst pragmatisk valg, idet kronologisk alder er et ringe mål for noget som helst, ud over talt tid (ibid.:36). Dette kriterium er opfyldt, dog med undtagelse af fire (ud af i alt 17) gamle interviewpersoner på henholdsvis 63, 67, 68 og 71 år. Vores argument for, at vi har tilladt at slække på vores aldersmæssige kriterier er, at vi mener, at interviewpersonernes subjektive forståelse af sig selv som gamle er ligeså væsentligt – eller endog mere væsentligt – end vores objektive stemping af dem som gamle.

Udover at de gamle efterladte selvsagt skal være både gamle og efterladte, har vi opstillet et tredje krav, som vi har haft øje for i rekrutteringsprocessen, nemlig at forskellige samfundslag skal være repræsenteret. Dette krav har vi forsøgt at imødekomme ved at rekruttere fra forskellige områder af landet, herunder Lolland, Vestsjælland og Nordsjælland, hvoraf især første og sidste skiller sig ud, som henholdsvis billige og dyre steder at bosætte sig.³² (euroinvestor).

Et fjerde krav til gruppen af gamle efterladte er, at både mænd og kvinder skal være

31 Den gennemsnitlige levealder i Danmark for mænd er 75,9 år. For kvinder er den 80,5 (Statistisk tiårsoversigt 2008)

32 Pr. 1. kvartal 2009 var den gennemsnitlige pris pr. m² parcel- og rækkehuse i Lolland Kommune 7430 kr., mens prisen i Nordsjælland var 18.220

repræsenteret, idet køn, ifølge mange studier, er af betydning for sorghåndteringen (se fx Nielsen & Platz 2008; Stroebe 1983; Winsløw et al. 2005 og Jeune & Erlangsen 2005). Der er dog en overvægt af kvinder, hvilket ikke er specifikt for dette speciale, dette gør sig ligeledes gældende på samfundsplan, idet andelen af kvinder i gruppen af gamle over 75 år er 61 procent, mens mændene kun tegner sig for de 39 procent (bilag 19).

Yngre efterladte

I rekrutteringen af yngre efterladte interviewpersoner har vi fokuseret på, at gruppen af yngre ikke skal adskille sig for meget fra gruppen af gamle interviewpersoner bortset fra rent aldersmæssigt. Det betyder, at de yngre efterladte skal være yngre end de gamle, men ikke *for* unge, idet vi mener, at personer i fx 30'erne eller 40'erne givetvis er et helt andet sted i livet. Eksempelvis kunne de have små og/eller hjemmeboende børn, hvilket måske ville tegne et helt andet sorgforløb. Hvis der er mindre børn, mister man ikke en mand, men også en far, hvorfor vi vurderer, problemstillingen ville adskille sig for meget fra de gamles. Derfor har vi valgt at rekruttere yngre interviewpersoner, der aldersmæssigt er i starten af 50'erne, og som ikke har hjemmeboende børn.

Pårørende

Den tredje kategori af interviewpersoner er nære pårørende til gamle efterladte. Vi har begrænset gruppen af pårørende til at omfatte børn af gamle efterladte. Dette valg skyldes først og fremmest, at de gamle efterladte i interviewene selv giver udtryk for, at børnene har været – og er – særlig afgørende for sorgen og livet efter tabet af ægtefællen³³. Desuden har børnene selv mistet et gammelt liv, nemlig en mor eller en far, og i den forbindelse finder vi det interessant at undersøge, hvilken værdi den pårørende selv tillægger tabet. Dog skal det indvendes, at børn af efterladte ofte føler en særlig forpligtigelse overfor deres forældre. Af samme grund ville det derfor også være både relevant og interessant at interviewe *andre* pårørende end dem, vi har interviewet for at belyse andre perspektiver på den gamles sorg. Dette er dog ikke muligt inden for rammerne af dette speciale.

33 Interviewene med de pårørende er foretaget efter interviewene med både de unge og de gamle efterladte.

Fokusgrupper

Hvad angår fokusgrupperne, stillede vi det krav, at det skulle være såkaldte “pre-existing groups”. Dette hænger sammen med vores antagelse om, at det er en fordel, at deltagerne på forhånd kender hinanden. Desuden skyldes det vores formodning om, at det, at alle har samme udgangspunkt, vil bidrage til en form for tryghed for deltagerne, en tankegang, der er inspireret af sorggrupper. Vi forestillede os, at det vil være grænseoverskridende at tale om død, tab og sorg blandt fremmede. Denne antagelse blev bekræftet i det første gruppeinterview. Vi brød her med princippet om, at alle skulle kende alle, idet der kom en kvinde med, Inger, som kun kendte én af de i alt syv deltagere. Inger virkede mere usikker end de andre, hun talte lavt og sagde desuden sjældent noget. Omvendt forholdt gruppen sig også til hende som en fremmed, hvilket fremgår af nedenstående interviewpassage:

Nu har vi jo kommet sammen undtagen Inger. Ellers er vi jo kommet sammen i mange år. Og det er vi jo bare fortsat med (bilag 7:825-26).

Analytisk set kom der nogle interessante elementer frem i kraft af Ingers deltagelse i fokusgruppen, idet hun gjorde gruppens forståelse og italesættelse af døden mere eksplicit. Selvom hun virkede usikker og var meget fåmælt, så gik hun til tider mod strømmen (se fx bilag 7:349-358, 801-809), og på den måde blev de øvrige deltagere i gruppen tvunget til at understrege deres holdninger.

Fra den nærmere indkredsning af kriterierne for valg af interviewpersoner bevæger vi os nu videre til selve indsamlingen af empirien.

Indsamling af empirien

I studiet af sorg bevæger vi os på et område af yderst følsom karakter. Af samme grund har vi gjort os mange overvejelser omkring, hvordan vi kunne sikre optimale rammer, og hermed få interviewpersonerne til at føle sig bedst muligt tilpas gennem hele processen. Dette gælder både i forhold til rekrutteringen og selve interviewsituationen. Her er det aktuelt at understrege, at feltet ikke nødvendigvis er et følsomt emne for alle interviewpersonerne. Det betyder, at vi eventuelt har medvirket til at konstruere en sensitivitet, som måske i udgangspunktet ikke har været til stede, eller i hvert fald kan vi risikere at have forstærket den sensitivitet, der var. Med disse overvejelser lægger vi os op ad Sarah Whatmores pointe om, at

forskere *producerer* viden, de finder ikke viden (2003:90ff). Denne pointe genfinder vi hos John Law, der fremhæver, at metoder ikke *opdager* virkeligheder, de *producerer* derimod virkeligheder: ”*The hinterland of methods enacts realities*” (2004:38). Law anvender begrebet hinterland, når han forklarer, hvordan forskellige videnskabelige perspektiver trækker på bestemte metoder, der producerer forskellige, komplekse og overlappende virkeligheder. Endvidere pointerer han, at:

Parts of the out-there are made visible while other parts, though necessary, are pushed into invisibility (Law 2004:70).

Med disse pointer i baghovedet erkender vi, at én metode frem for en anden – ét blik frem for et andet – altid vil fremhæve ét perspektiv og udelukke andre mulige perspektiver.

Rekruttering

I forhold til rekruttering har vi anvendt tre strategier, hvoraf den ene har været en stor succes, og de to andre har vist sig at være relativt ufremkommelige veje. For det første har rekruttering gennem vores respektive personlige og faglige netværk fungeret yderst effektivt. For det andet har rekruttering via plejehjem og dagcentre derimod vist sig at være en næsten umulig opgave. Vores forsøg på at skabe en kontakt resulterede her i, at personalet enten gav udtryk for, at de ikke havde tid til at hjælpe os, eller at de ikke ønskede at deltage i endnu en analyse.³⁴ For det tredje har vi oprettet en ”tråd”, hvilket svarer til en annonce, på hjemmesiden mindet.dk, hvor vi fortalte om vores speciale og opfordrede interesserede gamle efterladte til at henvende sig til os. Vi har ikke modtaget én eneste henvendelse.³⁵ Vi vurderer, at årsagen til, at rekrutteringen via netværk har fungeret, i modsætning til andre strategier, er, at der er en gate-keeper involveret, der har sikret en form for tillidsrelation. En tillidsrelation, der har vist sig at være særlig afgørende. Gate-keeperne har legitimeret os og vores undersøgelse overfor potentielle interviewpersoner.³⁶ Tilliden til gate-keeperne har betydet, at

34 Vi mener, at denne afvisning bør ses i sammenhæng med de mange evalueringer, der er blevet og fortsat bliver foretaget i offentlig regi. Herunder det faktum, at plejeområdet de seneste år er blevet fremstillet og kritiseret i medierne.

35 Dette skyldes måske til dels at vores målgruppe formentlig ikke er de typiske brugere af sitet og internet i det hele taget. Det havde formentlig været mere aktuelt at indrykke en annonce i fx Ældre Sagens medlemsblad.

36 Dette blev tydeligt for os i forbindelse med et interview, hvor en interviewperson var meget usikker på, om hun faktisk ønskede at deltage i interviewet. Hun indrømmede således, at hun havde overvejet at melde afbud. Alligevel valgte hun at tale med os, hvilket hun begrundede med, at gate-keeperen havde ”talt så godt om projektet”, og fordi, som hun pointerede, at vi hverken havde familie eller kendte nogen i byen. Den sidste kommentar understreger, hvordan studiet af sorg er et område, som af nogle opfattes som et følsomt og privat emne.

vi formentlig har fået stemmer i tale, som måske ellers ikke ville være udtrykt. Omvendt har gate-keeperne også haft en enorm indflydelse på *hvem*, vi skulle tale med. En gate-keeper, som havde samlet syv enker til en fokusgruppe, fortalte, da vi efterspurgte mandlige deltagere, at hun godt kendte nogle enkemænd, men at de stadig var *for* berørte over tabet til endnu at kunne tale om det. Derfor har vi i vores rekrutteringsproces formentlig fået selekteret nogle fra, som måske udtrykte sorg helt anderledes end dem, vi talte med. Denne metodiske pointe er dog også værd at knytte en mere analytisk kommentar til: Således er det interessant, at man karakteriserer nogle som værende *for* berørte til at tale med, og at dette beskyttende net af hensyn inkluderer en strategi, der forsøger at undgå, at den sørgende udsættes for en direkte konfrontation med tabet. Endvidere at omgivelserne helst selv undgår konfrontation med én, der er *for* berørt.

Interview- og moderationsteknik samt vores berøringsangst

Vi har anvendt en semi-struktureret interviewguide til de kvalitative interview, mens vi til fokusgruppeinterviewene anvendte en mere løst-struktureret guide. Som beskrevet, så foretog vi fokusgruppeinterviewene på et tidligere tidspunkt end de kvalitative interview.

Fokusgrupperne blev hermed foretaget mere eksplorativt for at få en fornemmelse for feltet. I fokusgrupperne præsenterede vi deltagerne for forskellige temaer med den hensigt, at de skulle diskutere sig frem til væsentlige aspekter i forhold til emnet. Aspekter, som vi så kunne notere os og få uddybet i de kvalitative interview. Vi havde dog på forhånd udarbejdet en række hjælpespørgsmål, som vi kunne anvende for at kickstarte diskussion, hvis den gik i stå (se bilag 20 for diskussionsguide).

I forhold til den specifikke interview- og moderationsteknik skal det ikke være nogen hemmelighed, at vi også her er gået til feltet som et sensitivt felt. Vi forventede, at feltets følsomme karakter kunne have betydning for interviewsituation, fx at det ville være svært for interviewpersonerne at tale om sorg. Ifølge Richard A. Zeller kan man som moderator eller interviewer³⁷, i situationer, der omhandler sensitive emner, løse stemningen ved at eksponere sig selv. Eksempelvis kan man fortælle noget tilsvarende personligt eller sensitivt om sig selv i interviewet. Hermed kan man bryde isen og gøre det muligt for deltagerne at fortælle om et sensitivt område (Zeller 1993:174). Vores vurdering var imidlertid, at vores erfaringer ikke

³⁷ Selvom Zeller i sin tekst fokuserer på moderatorens rolle i en fokusgruppe, så mener vi, at disse pointer udmærket kan overføres til interviewerens rolle i forbindelse med kvalitative interview.

rummer historier, som er på linje med deltageres tab af partner. Vi frygtede, at det ville virke arrogant og ikke-ankerkende for deres tab, hvis vi forsøgte at sidestille vores begrænsede erfaringer med sorg med deres tab af partner. Vi valgte derfor at forholde os til emnet med ydmyghed og åbenhed. Under selve interviewene var vi derfor meget nænsomme og måske også *for* nænsomme, i forhold til at afbryde deltagerne, hvis de bevægede sig for langt væk fra emnet. Dette skyldes ikke blot vores antagelse om, at sorg er et sensitivt område for deltagerne, men også at emnet i høj grad er sensitivt for *os*. Vi finder det *selv* grænseoverskridende at beskæftige os med. Af samme grund forestillede vi os, at det måtte være endnu mere grænseoverskridende for deltagerne, hvorfor en eventuel afbrydelse ville virke hensynsløs og kynisk. Dette resulterede i flere tilfælde i meget lange, indholdsmæssigt set, irrelevante monologer og diskussioner fra deltageres side, hvilket fremgår af disse feltnoter, vi noterede i forbindelse med et interview:

Harald svarede ganske kort på vores spørgsmål, hvorefter han konstant ledte samtalen ind på (for os) ligegyldige ting som karriere. Det irriterede mig grænseløst, men hverken Rikke eller jeg kunne stoppe talestrømmen! Jeg synes personligt, det er svært, fordi det er et ømtåleligt emne, og jeg bryder mig ikke om at "tvinge" ham ind på noget, som jeg fornemmer, at han måske helst undgår (bilag 15:30-33).

En anden gang resulterede vores forsigtige moderationsteknik i, at en deltager faktisk forsøgte at dreje samtalen ind på rette spor. Hun agerede som moderator, en handling som vi burde have foretaget (bilag 7:268-275). Begge eksempler understreger den berøringsangst, som vi har, og som vi gentagne gange er blevet konfronteret med i processen. Det har, uden tvivl, formet vores interview- og moderationsteknik og dermed materialet. Selvom vi har valgt at beskæftige os med sorg som forskningsobjekt, så er det langt fra ensbetydende med, at vi er upåvirkede af de kulturelle diskurser og forestillinger om sorg, død og tab, som der eksisterer på samfundsplan. Selvom vi her befinder os på et metodisk plan, mener vi, at det er værd at knytte endnu en analytisk kommentar til dette: Sorg er ikke kun et følsomt emne for dem, der har selv oplevet det på egen krop. Sorg er også svært at håndtere for uerfarne og udefrakommende, i dette tilfælde for os som interviewere. Måske er det faktisk endnu sværere at håndtere for udefrakommende, end for den efterladte part? Det næste spørgsmål vi må stille os selv er derfor, hvad vores konstruktion af feltet som følsomt betyder for den viden, vi har produceret?

En konstruktion af sorg?

Allerede i valg af interviewpersonerne – i specialets indledende manøvrer – har vi tilskrevet sorg, samt det at være efterladt, en ganske bestemt betydning. Vi interviewer efterladte om sorg, da vi antager, at tabet af en partner implicerer sorg. Det er imidlertid en vestlig og dermed kulturel definition, der foreskriver, at døden er et tab, der hænger sammen med sorg (Charmaz 1980:281). En forståelse som vi, qua vores teoretiske udgangspunkt, reproducerer. Ifølge Hochschild knytter der sig til sociale roller ganske bestemte følelsesnormer:

A social role – such as that of bride, wife or mother – is partly a way of describing what feelings people think are owed and are owing. A role establishes a baseline for what feelings seem appropriate to a certain series of events (Hochschild 2003:74).

Dette betyder, at vi helt fra undersøgelsesprocessens start – meget eksplicit – har tilskrevet de gamle interviewpersoner rollen som sørgende, i kraft af deres position som efterladte.

Allerede fra interviewets start har vi fremhævet, at dette projekt handler om *sorg blandt gamle mennesker, der har mistet deres partner*. Det betyder også, at vi i interviewsituationen har udtrykt ganske bestemte forventninger til de gamle efterladdes følelser, nemlig at de burde føle sorg.³⁸ Denne forudindtagede holdning understreges tydeligt af følgende interviewpassage:

Interviewer: *Det er meget rørende at høre, at du har mistet en mand to gange. Det må virkelig være hårdt! Hvordan holder du modet oppe, og hvordan bibeholder du livslysten?*

Ruth: *Jamen, det ved jeg faktisk ikke. Men det er igen, det der med at komme ud blandt mennesker, og jeg har så mange positive ting. Bare alene det, at jeg har mine små børnebørn (bilag 4:270-73).*

Ruth har allerede tidligere i interviewet givet udtryk for, at hun ikke sørger, idet hun har et positivt livssyn (bilag 4:147). Alligevel spørger interviewer hende om, hvordan hun formår at bevare livslysten – underforstået, at dette er svært, for ikke at sige umuligt, når man har mistet ikke bare én, men hele to partnere. Intervieweren fremhæver tydeligt sin forventning om, at sorg er noget følsomt, og som om det ikke er nok, så fremlægger hun desuden sine forventninger til Ruths følelser ved at sige: *”Det må virkelig være hårdt”*. Ruth accepterer dog ikke interviewerens forsøg på at positionere hende som sørgende og fremhæver derfor endnu en gang, at hun er et positivt væsen: *”Jeg har så mange positive ting”*. I denne situation

³⁸ Som vi argumenterer for i kapitlet ”Karakteristik af sorgkulturen”, så er denne holdning imidlertid kun én blandt flere modsatrettede holdninger omkring, hvordan gamle menneskers sorg bør agere.

forsøger Ruth *ikke* at tilpasse sine følelser til vores forventninger. Vi kan dog ikke udelukke, at der er situationer, i hvilke de gamle interviewpersoner har formet deres fortællinger i overensstemmelse med vores antagelser om, at tab er lig med sorg – allerede på baggrund af vores præsentation af undersøgelsens formål.

Præsentation af interviewpersoner

I det følgende præsenteres interviewpersonerne. Af hensyn til undersøgelsens fortrolighed, har vi anonymiseret alle navne, stednavne samt andre oplysninger, der kan lede til en identifikation af interviewpersonerne.

Gamle efterladte interviewpersoner: Fokusgruppe 1	
Gunhild	Gunhild er 87 år. Hun fungerer som gate-keeper i forbindelse med fokusgruppe 1. Hun har ikke mistet en partner, men deltager dog alligevel i fokusgruppen sammen med veninderne. Enkelte af deltagerne fremhæver Gunhild som en støtte i perioden efter tabet. Gunhild er fraskilt.
Bodil	Bodil er 85 år. Hun mistede for 4 år siden sin mand. De var sammen i 32 år. Dødsfaldet var kulminationen på en længere sygdomsperiode og var dermed ventet. Hun er uddannet sygeplejerske, bor i eget hus og har et skrantende helbred. Hun har et barn samt børnebørn.
Oda	Oda er 88 år. Hun mistede for 6 år siden sin mand, som døde i en alder af 75 år. Han døde uventet. De var sammen i 60 år. Hun har tidligere arbejdet som korrespondent. Hun bor i lejlighed. Hendes helbred kan bedst beskrives som dårligt, fx besvimer hun ind i mellem og går med rollator. Hun har et barn samt børnebørn.
Karin	Karin er 84 år. Hendes mand døde for 6 år siden, hvilket var ventet. Hun bor i hus og har ingen bil. Karin har været hjemmegående og har ingen uddannelse. Hendes helbred er nogenlunde, men hun er dog plaget af nogle småskavanker. Hun har to børn samt børnebørn.
Lene	Lene er 94 år, hun mistede sin mand, da han var 53 år. Da havde de været sammen gennem 36 år. Dødsfaldet skete pludseligt. Lene har ingen uddannelse og har været hjemmegående. Hun bor i et kollektiv. Hendes helbred er nogenlunde, hun går dog med rollator. Hun har tre børn samt børnebørn.
Inger	Inger er 78 år. Hun mistede for et år siden sin 75-årige mand. Dødsfaldet var delvist ventet, idet han havde været syg forinden, men sygdomsforløbet var meget kort og opstod meget pludseligt. De var sammen i 55 år. Hun bor i lejlighed, har ingen uddannelse og har været hjemmegående. Hun har et godt helbred og to børn og nogle børnebørn.
Helen	Helen på 89 år mistede sin mand for 31 år siden. Det skete uventet. De var sammen i 36 år. Hun bor i hus, har bil og et udmærket helbred. Helen er kontoruddannet. Hun har 2 børn samt børnebørn.

Gamle efterladte interviewpersoner: Fokusgruppe 2	
Maren	Maren er 77 år. Hun mistede sin mand for 10 år siden. Hun har ingen uddannelse og har været hjemmegående. Hun bor i en lejlighed. Hendes helbred må betegnes som dårligt, fx har hun har flere gange været indlagt pga. kræft. Hun har to børn samt børnebørn.
Vita	Vita er 75 år gammel, hun mistede sin mand for 16 år siden. Det var ventet, idet han havde været syg et par år forinden. De var sammen i 41 år. Hun har ingen uddannelse, har været hjemmegående hustru og bor i en lejlighed. Hun går med rollator, og hendes helbred må betegnes som dårligt. Hun har to børn, der begge er døde, desuden har hun børnebørn.

Gamle efterladte interviewpersoner: Fokusgruppe 3	
Denne fokusgruppe bliver dog ikke gennemført efter planen, idet interviewpersonerne afviser at tale med os om emnet. Gruppen opløses efter få minutter.	
Gerda	Dårligt helbred, kommer på dagcenter.
Gita	Dårligt helbred, kommer på dagcenter.
Gry	Dårligt helbred, kommer på dagcenter.

Yngre efterladte interviewpersoner: Kvalitativt gruppeinterview	
Niels	Niels er 54 år. Han mistede sin 57-årige kone for halvandet år siden. De havde været sammen i ni år. Dødsfaldet skete pludseligt. Niels er uddannet mekaniker, men arbejder som tilsynsførende assistent. Han har hus, bil og sommerhus samt et godt helbred. Han har desuden to børn.
Winnie	Winnie mistede for halvandet år siden sin mand. Han blev 53 år gammel, dødsfaldet var ventet, men sygdomsforløbet forinden var meget kort og opstod pludseligt. De havde været sammen i 25 år. Hun arbejder som kontorassistent. Winnie har hus, bil og et godt helbred. Winnie har to børn.

Pårørende til gamle efterladte: Kvalitative interview	
Jens	Jens er 54 år og uddannet lærer. Han har nu en lederstilling i det offentlige. Han mistede sin mor for 19 år siden, da hun var 67 år, det var uventet. Jens' far var på det tidspunkt 73 år gammel. Jens' far og mor kendte hinanden i 53 år. Faren var landmand og har tre børn.
Asger	Asger er 52 år og selvstændig. Han er VVS-uddannet. Hans far døde som 79-årig for 5 år siden, det var ventet. Han mor er nu 83 år. Hun har ingen uddannelse, har været hjemmegående hustru. Hun er nu dement, og bor dog i eget hus, men med stor hjælp fra hjemmeplejen. Moren har to børn.

Gamle efterladte interviewpersoner: Kvalitative interview

Karen	Karen er 67 år. Hendes mand døde pludseligt for fem år siden som 62-årig. De har været sammen i 23 år. Karen er uddannet pædagog. Hun bor i eget hus, har bil og et godt helbred. Desuden har hun 3 børn og en flok børnebørn.
Steen	Steen er 68 år. Han mistede sin 55-årige kone for tre år siden. De var sammen i 35 år. Steen er uddannet mekaniker, og har desuden arbejdet som redder. Han bor i eget hus på landet og har bil. Hans fysiske helbred fejler ikke noget, men han har psykiske problemer. Han har to børn og børnebørn.
Elin	Elin er 63 år. Hun mistede for kun tre mdr. siden sin 65-årige mand. Det skete pludseligt. De var sammen i 43 år. Hun er uddannet bogholderiassistent og sekretær. Hun bor i hus, har bil og et godt helbred, dog er hun plaget af lidt slidgigt. Hun har to børn og børnebørn.
Ruth	Ruth på 71 år har mistet to mænd. Første gang for 18 år siden, hvor hun uventet mistede sin 51-årige mand. De var sammen i 27 år. Derefter fandt hun en ny mand, som hun var sammen med i 13 år. Han døde forholdsvist uventet for et år siden. Ruth har ingen uddannelse, men efter at hendes første mand døde, begyndte hun at arbejde i hjemmeplejen. Hun bor i lejlighed og har bil. Hun har to børn og børnebørn.
Mary	Mary på 86 år mistede for to et halvt år siden sin mand på 86 år. Det var ventet, idet han havde været syg syv år forinden. De var sammen i 58 år, har tre børn, børnebørn og oldebørn. Mary bor i eget hus, og har sommerhus, bil samt et godt helbred. Hun er frivillig på det lokale plejehjem. Hun er uddannet både lægesekretær og sygeplejerske.
Harald	Harald er 90 år. Han mistede for tre måneder siden sin kone på 88 år. Det var ventet. De har været sammen i 64 år. Harald er uddannet lærer, og er desuden kunstner. Han får fortsat bestillinger, og er derfor fortsat beskæftiget som kunstner. Han bor i eget hus og har ingen bil. Hans helbred er nogenlunde, men han har rystesyge, hvilket generer ham en del. Han har to børn samt børnebørn.

KAPITEL 7

ETISKE OVERVEJELSER

I forhold til feltets følelsesbetonede karakter har vi gjort os mange overvejelser om, hvordan vi begår os i feltet og håndterer interviewene. Det fremgår af afsnittet ”valg af setting”, at vi gjorde meget ud af at skabe trygge rammer under selve interviewet (se bilag 21). Vi har dog foretaget os en række andre ting med henblik på at sikre, at de etiske rammer er i orden. I første omgang har vi ladet os inspirere af Steiner Kvaales etiske protokol, som er en form for etisk huskeliste (1997:116ff). Vi fandt imidlertid ikke, at denne protokol var en hjælp til de særlige etiske problemstillinger, som vi stødte på undervejs i processen. I stedet tilslutter vi os Rosenblatts påpegnings af, at forskeren konstant må forholde sig *etisk sensitiv* og være åben over for ikke-forudsete problemstillinger (1995:155). Vi har således forholdt os åbne for at konstruere etiske retningslinjer undervejs. I det følgende vil vi fremhæve nogle af de centrale etiske refleksioner, som vi har gjort os undervejs.

Undersøgelsens konsekvenser for interviewpersonen

I det følgende ser vi nærmere på, hvilke konsekvenser undersøgelsen kan have for deltagerne, og hvad vi har gjort for at minimere disse konsekvenser mest muligt. Dette punkt er i øvrigt nok det, der har voldt flest etiske kvaler for os, idet vi har været usikre på, hvordan det efterfølgende ville påvirke interviewpersonerne at have talt med os, idet vi var bekymrede for, om vi fx ville rippe op i gamle sår. Dette knytter an til et andet spørgsmål nemlig, hvorvidt det overhovedet er etisk forsvarligt at bedrive forskning, som involverer interviewpersoner, der er følelsesmæssigt berørte? Rosenblatt forklarer, hvordan han i studiet af sorg indimellem møder kritiske bemærkninger:

Some reviewers question a researcher's right to carry out study that causes people to feel emotional pain (1995:6).

Nogle mener at interviewpersonens følelsesmæssige omkostninger i forbindelse med interviewet er for høje sammenlignet med interviewpersonens personlige udbytte. Rosenblatt mener dog, at disse kritiske stemmer overser, hvordan der omvendt også er *fordele* forbundet

med at deltage i interview. Således er det hans indtryk og erfaring, at det at udtrykke følelser også er en del af en *helingsproces*:

I think bereaved people may gain enormously from talking with someone who takes their stories seriously and witnesses and acknowledges their pain (Rosenblatt 1995:6).

Rosenblatt mener, at når man som interviewer anerkender, lytter og tager en persons fortælling alvorligt, opvejer det de følelsesmæssige omkostninger, der eventuelt kan være forbundet med interviewet. Vi har gjort os lignende erfaringer, idet vi selv har oplevet, at det har været meget svært for enkelte af interviewpersonerne at tale om sorgen, tabet og de følelser, der knytter sig hertil. Og vi har også haft etiske kvaler, hvad angår de følelsesmæssige omkostninger for interviewpersonerne. I et tilfælde græd en interviewperson under selve interviewet. Da vi senere kontaktede interviewpersonen og takkede for deltagelsen, så pointerede vedkommende, at det havde været sundt at få vendt emnet med udefrakommende. Meget tyder på, at selv når interviewet har involveret stærke følelser, fx gråd, så opvejes det af, at interviewpersonen trods alt får fortalt deres historie til nogle, der ønsker at høre den, og som tager den alvorligt. Dog mener vi, at det er værd at diskutere problemstillingen yderligere.

Kirsch fremhæver, at den intimitet, der ofte udvikles i en interviewsituation, kan lede til, at interviewpersonen delagtiggør os i viden, som vedkommende senere fortryder at have delt:

Feeling the warmth, undivided attention, and sincere interest shown by skilful interviewers (something we rarely experience in daily life), participants can easily reveal intimate details about their lives which that may later regret having said (Kirsch i Clark & Sharf 2007:402).

For at imødekomme denne problemstilling har vi efter interviewet sendt et kort til hver af deltagerne, hvor vi takkede for deres deltagelse, understregede betydningen af deres indsats og endnu en gang pointerede undersøgelsens formål og relevans. Hensigten var, at deltagerne ikke skulle være det mindste i tvivl om, hvor vigtige deres bidrag er. Det er dog ikke vores indtryk, at interviewpersonerne har fortrudt deres deltagelse – tværtimod er det vores indtryk, at de, som sagt, har fundet det interessant og sundt at deltage.³⁹

³⁹ Denne antagelse bygger vi på, at vi efterfølgende har haft kontakt med cirka fem interviewpersoner. Én pointerede, at det var ligefrem var sjovt at deltage. En anden har sendt et kort til os, hvori hun udtrykte, at hun var glad for at deltage. En tredje bemærkede, at hun synes det var interessant at deltage, og at hun

Informeret samtykke

Det er svært forud for interviewet at informere fuldt ud om interviewets forløb og de specifikke spørgsmål, som det vil involvere. For at imødekomme kravet om informeret samtykke har vi gentaget interviewets formål og emne inden selve interviewet. Vi har desuden understreget, at i så fald, der forekom spørgsmål, som pågældende ikke ønskede at besvare, så måtte vedkommende endelig sige fra.

Forskerens rolle i interviewsituationen

Et andet etisk dilemma, som vi ikke havde identificeret på forhånd, men som vi følte os nødsaget til at forholde os til var i relation til selve interviewsituationen, nemlig interviewpersonernes gæstfrihed. Hvis interviewpersonen – direkte eller indirekte – opfordrede os til det, så blev vi en halv til en hel times tid efter interviewet. Samtalen blev efter interviewet så drejet ind på mindre alvorlige emner, fx er vi blevet vist rundt i huset, har set familie billeder mv. Det har på den ene side virket meget naturligt at se billeder af den afdøde ægtefælle, og vi har ligefrem følt, at det ville være upassende at indtræde i feltet, indsamle information af meget personlig karakter for så straks at forlade stedet igen. Vi kunne risikere, at interviewpersonerne ville føle sig udnyttet. På den anden side har vi til tider også følt, at vi kom *for tæt på* – at vi blev *for involveret*. Vores dilemma indkredses fint af Carolyn Ellis i følgende spørgsmål: ”*You can be friendly, but can you be a friend?*” (2007:7). Dette belyser netop balancegangen mellem det at være venlig og rent faktisk agere som en ven:

The problem comes not from being friends with participants but from acting as a friend yet not living up to the obligations of the friendship (Ellis 2007:8).

Vi mener dog, at vi har behersket balancegangen fint, idet vi i interviewsituationen har været imødekommende, men fx ikke lovet interviewpersonerne, at vi ville besøge dem igen. Endvidere har vi, som Rosenblatt anbefaler, ladet os styre af vores intuition i de konkrete situationer. Har vi således fornemmet, at interviewpersonen gerne ville hyggesnakke, så er vi blevet efter interviewet, ellers har vi takket af. Når vi alligevel har følt, at det indimellem er kommet for tæt på, så skyldes det snarere, at emnet er følsomt for os. Om interviewpersonerne har opfattet os som deres nye venner, er derfor nok snarere et scenarie, som vi selv har skabt. Interviewpersonerne har forholdt sig yderst professionelt til situationen. Derimod er det os,

efterfølgende havde tænkt over, at, ”*det var mærkeligt at snakke om, de her ting, som man normalt ikke talte om*”. Denne bemærkning understreger ikke desto mindre undersøgelsens relevans.

der har ladet os rive med af interviewpersonernes fortællinger, idet vi ofte blev rørt af interviewpersonernes fortællinger, hvorfor vi efterfølgende har bekymret os for deltagernes ve og vel.

DEL III

ANALYSE

KAPITEL 8

KARAKTERISTIK AF SOR GKULTUREN

Vi har tidligere beskrevet, hvordan vi forstår sorg som et fænomen, der er kulturelt og socialt konstrueret. I dette afsnit vil vi diskutere, hvordan de gamle interviewpersoners sorgfortællinger produceres i et specifikt kulturelt regi. Pointen er, at det kulturelle regi danner en ramme, indenfor hvilken den enkeltes fortælling fortælles. Denne ramme vil vi belyse ud fra historiske analyser af den vestlige kulturs forhold til død og sorg, og hvordan dette forhold har ændret sig fra middelalderen og frem til i dag. Vores udgangspunkt er således makro-orienteret, og vi vil se nærmere på, hvordan samfundsmæssige forandringer influerer på sorg. Afsnittet om sorgkulturen vil centrere sig om en vigtig empirisk pointe, nemlig eksistensen af et paradoks: De gamle interviewpersoner fremstiller sorg som et fænomen, der på den ene side er tabuiseret og privat og på den anden side som noget, der skal bearbejdes og tales åbent om. I det følgende vil vi se på begge sider af dette paradoks, og afslutningsvis diskuterer vi, hvorfor der i det hele taget er tale om et paradoks.

”Det taler man ikke om”

Både de yngre og de gamle interviewpersoner fremstiller døden og sorgen som emner, man ikke taler med hinanden om. Dette begrundes med, at sorg er et privat emne. Man taler simpelthen ikke om sorg, end ikke med sine nærmeste. Et af gruppeinterviewene bestående af to enker, Maren og Vita, der har været veninder gennem de seneste 20 år. Selvom de kender hinanden godt og ses jævnligt, så er sorgen ikke noget, de taler med hinanden om:

Maren: Det er ikke sådan, at jeg har beklaget mig til dig, eller at...

Vita: Nej. Så kan vi sige det sådan uden at sådan ... så tætte er vi ikke

Maren: Nej. Vi har ikke haft noget med det at gøre

Vita: Vi har ikke sådan noget privat sammen

Maren: Nej sådan...

Vita: Vi snakker om vores vidunderlige børnebørn...

Maren: Og oldebørn og sådan (bilag 8:259-272).

Vita og Maren har *ikke* talt med hinanden om sorgen, selvom de begge er klar over, at den eksisterer. Og som det fremgår lidt senere i interviewet, taler de heller ikke med deres børn eller andre om sorgen (bilag 8:278-303). At sorgen er omgivet af tavshed, kommer meget tydeligt frem i en anden fokusgruppe med tre gamle kvinder, der meget bestemt *nægter* at tale om sorgen med os. De bliver meget tidligt i interviewet enige om, at det er en privat sag, som ikke kommer andre mennesker ved, og interviewet stopper efter kun få minutter (bilag 9). Selvom det ikke er alle interviewpersonerne, der så direkte, som i de to foregående eksempler, giver udtryk for, at sorgen er noget, man ikke taler om, så fremstiller alle en bevidsthed om, at der eksisterer normer for, hvor meget man må tale om sorg (bilag 5:293-294, bilag 6:228-237, bilag 7:634-667, bilag 10:181-190). De gamle interviewpersoner fremstiller således sorgen, som noget der eksisterer, men også som noget man ikke taler om.

Et tabu kan netop defineres, som ”det vi ikke taler om”(wikipedia). Således forholder interviewpersonerne sig til sorgen som et tabu. I det følgende vil vi indkredse dette kulturelle regi og undersøge, hvordan sorgen konstrueres som et tabu. Dette gøres via et historisk vue over, hvorledes holdningerne til døden og sorgen har forandret sig drastisk fra middelalderens tolerante forhold til død og sorg til nutidens mere tabuiserede forhold. Den mest centrale samfundsmæssige forandring i forhold til studiet af sorg er institutionaliseringen, og herunder særligt hospitaliseringen af døden. Vi vil anvende Norbert Elias samt den franske socialhistoriker Phillipe Ariés’ analyser af den historiske udvikling af død og sorg.

Sorg som tabu

Ariés karakteriserer i ”Western attitudes toward death” (1974) holdningerne til døden fra den tidlige middelalder og frem til 1700-tallet som ”tæmmede død”. Det skal forstås som en modsætning til nutidens ”vilde” (og dermed utæmmede) forståelse af døden. Der var i middelalderen en generel accept af døden, der ligefrem blev anset som passende (Ariés 1974:2ff; Stearns & Knapp 1996:133f).⁴⁰ I 1800-tallet sker en radikal ændring i sorgkulturen, der kendetegnes ved en stigende *intolerance* overfor døden. Sorgen udfoldes med en usædvanlig grad af overdrivelse. Døden bliver en hændelse, der bevæger mennesket. Således opstår der en fascination af døden, idet døden bliver mindre hyppig grundet samfundsudviklingen. Når døden endelig indtræffer, anses det som tragisk (Stearns & Knapp 1996:134; Ariés 1974:59ff). Omkring midten af 1800-tallet begynder tendensen til det, Ariés kalder ”den forbudte død”, hvilket kan ses som eksplicite angreb på den foregående voldsomme sorgkultur. I begyndelsen og midten af 1900-tallet sker der en afgørende fysisk forandring, idet de døende fjernes fra hjemmet og placeres på hospitalet. Initiativet og ansvaret for den døende, der tidligere var familiens, er nu hospitalets. En tendens, som også gør sig gældende i dag. I 2001 fandt 50 procent af alle dødsfald sted på et sygehus, mens kun 22 procent af dødsfaldene skete i eget hjem, og disse tal har været stabile de seneste 10 år (Østergaard et al. 2007:3771). Hospitalet, der tidligere var husly for hjemløse og fattige, bliver nu et medicinsk centrum for helbredelse – døden døden institutionaliseres og hospitaliseres (Ariés 1974:88ff; Elias 1983:18f). I forlængelse heraf fjernes det naturlige og tolerante forhold til døden, idet denne bliver lig med *mislykket helbredelse* fra lægernes side. Man kan ligefrem sige, at døden i 1900-tallet erstatter det tabu, som sex hidtil har udfyldt, idet døden, der ellers har været et legalt emne, bliver forbudt og tabuiseret (Ariés 1974:88ff). I direkte forlængelse heraf anses sorgfølelser i stigende grad som upassende – som noget, der bør holdes væk fra det offentlige rum (Ariés 1974:89f; Elias 1983:41). Direkte at give udtryk for sin sorg anses som tegn på en mental ustabilitet og dårlige manerer (Ariés 1974:90; Stearns & Knapp 1996:140). Jakobsen påpeger således, hvordan mennesker i dag lever efter et *carpe diem*-mantra. I det seneste århundrede har det således handlet om at glemme og fortrænge døden og i stedet huske at leve i nuet (Jakobsen 2008:11), hvilket Harald forklarer:

Man kan jo også sige, at man skal jo ikke hænge sig for meget i døden. Det er med at leve livet og få noget ud af det, mens det er (bilag 1:197-198).

⁴⁰ Elias er dog ikke enig i denne udlægning af historien, og han kritiserer Ariés for at romantisere tidligere tiders forhold til døden. Ifølge Elias er der snarere tale om en udvikling fra en vild til en tæmmede død qua middelalderens vilde og voldelige liv risikerede mennesker at dø en smerte og pinefuld død (Elias 1983:21).

Hvor sorgen tidligere havde en vigtig helende og lindrende funktion,⁴¹ og var noget, man dyrkede i fællesskab, så er sorgen nu noget, der overlades til den sørgende selv at håndtere. Sorgen individualiseres, og det bliver mindre udbredt at tale om sorg og død (Ariés 1974:93f). Den nye sorgkultur kan opsummeres i tre punkter: For det første er der i 1950 en begyndende stilhed omkring død og sorg, idet emnerne ikke længere anses som stuerene, og i 1960 begynder man direkte at tale om sorgen som et tabu. Selvom det efterhånden er 50 år siden, at man første gang omtalte sorgen som tabu, så giver interviewpersonerne udtryk for, at sorg stadig indeholder elementer af tabuisering:

Min mand er død. Jeg var gift med ham i 54 år. Men. Men. Det er ikke noget, jeg snakker med andre mennesker om. Nup! (bilag 9:40-41).

For det andet bliver sorgen terapeutisk, dette vil uddybe i de følgende afsnit. For det tredje rådes forældre til i socialiseringen af deres børn, at skåne disse fra konfrontation med død og sorg. Uanset om forældre rent faktisk fulgte dette råd, så kan det tolkes som et samfundsideal med stor signalværdi. Forsøget på at tabuisere sorgen betyder, at den bliver et nyt terapeutisk område. Der udvikles fx strategier til socialisering af børn, således at disse uskyldige væsener undgår sorgens tyngende kraft i barndommen. Interviewpersonerne forsøger på tilsvarende vis at beherske sorgen over for deres børn, så de undgår at se deres forældre alt for kede af det. Denne pointe understreges af Ruth, der mistede sin første mand, da deres søn kun var 11 år:

Nu havde jeg jo hele tiden vores dreng og skulle tænke på, ikke sandt. Han skulle videre, han skulle ikke se sin mor som et hængehoved eller noget som helst, for det gjorde det jo ikke bedre, vel. [...] Så det var jo bare med at få ham sendt videre i livet (bilag 4:64-68, se også 5-8).

Den sociale fortolkning af døden – sorgen – har således undergået drastiske forandringer fra middelalderen og frem til i dag. I dag afsondres døden og overlades til professionelle. Hvor forholdet til døden og sorgen tidligere var præget af tolerance og åbenhed, er nutidens forhold til døden og sorgen snarere det modsatte, nemlig intolerant og tabuiseret.

Elias og Ariés tolker dog denne udvikling forskelligt. Ariés begræder udviklingen. Fx anser han hospitalets sterilitet som udtryk for følelseløshed, og lokalsamfundets manglende involvering i andres dødsfald som udtryk for manglende solidaritetsfølelse (Ariés 1974:47). Elias opfatter omvendt ikke hospitaliseringen og den manglende evne til at udtrykke følelser,

41 Tendensen til at anskue sorgen som havende en vigtig helende funktion kan ligeledes genfindes i det psykologiske perspektiv på sorgen, hvilket uddybes i afsnittet ”sund sorg”.

som udtryk for et fravær af solidaritet. Det skyldes, ifølge Elias, derimod en ikke-intenderet konsekvens af en større samfundsmæssig forandring. Tabuisering af sorgen skal, ifølge Elias, forstås med udgangspunkt i civilisationsprocessen. Hermed menes, at sammenhængen mellem det moderne samfunds ændrede adfærdskoder og statsmagtens centralisering er to sider af samme historiske proces. Civilisationsprocessen indebærer en formalisering af følelser,⁴² ligesom den indebærer en formalisering af magt. Selvkontrollen forebygger, at individet overtræder sociale normer. Dette sikres helt automatisk gennem individets frygt for de sanktioner, der følger med overtrædelsen. Den konstante selvkontrol betyder, at kontrasterne i følelseslivet reduceres. Der ses en stigende regulering af drifter i alle livets sfærer, hvilket betyder, at følelsesmæssige kontraster mindskes, og adfærden bliver mere stabil og forudsigelig (Elias 2000:373ff):

I denne proces bliver alle elementære animalske aspekter ved det menneskelige liv, som jo næsten uden undtagelse betyder fare for menneskers samliv for den enkelte, indhegnet på en mere omfattende, regelmæssig og differentieret måde end tidligere af sociale regler og samtidig af samvittighedsregler (Elias 1983:18).

Det stigende krav om selvkontrol fungerer såvel bevidst som ubevidst. Den ubevidste selvkontrol er karakteristisk for de psykologiske forandringer i civilisationsprocessen. Allerede i barndommen lærer individet at udøve selvkontrol, hvilket med tiden foregår automatisk og ubevidst – kontrollen internaliseres som normer, dvs. som tabu (Elias 2000:365ff). For sorgkulturen betyder dette, at individet forventes at beherske sorgen, samt at det i højere grad *selv har ansvar* for at kontrollere sorgen i overensstemmelse med de sociale normer. En behersket sorg er dermed en sorg, som lever op til sorgkulturen. Modsat bryder en ubehersket sorg med normerne.

Vi mener således, at tabuiseringen af sorgen hænger tæt sammen med en større og mere generel samfundsudvikling, hvor følelser først og fremmest formaliseres i en række etiketter for følelsesnormer og følelshåndtering. I det følgende afsnit ser vi nærmere på en central følelsesnorm i forhold til sorg, som kommer til udtryk i de gamle interviewpersoners fortællinger om, at man bør komme videre.

⁴² I perspektivering vil vi inddrage et andet perspektiv på civilisationsprocessens indflydelse på følelseskulturen.

”Jeg skal jo bare videre”

Elin, der mistede sin mand for tre måneder siden, fortæller:

Og så skal man til og videre med sig selv. Så skal man jo vælge, hvordan man vil gøre det – vil man sidde derhjemme og være kedelig, eller vil man ud blandt andre mennesker og stadig have et liv (bilag 10:207-209).

Ifølge Elin er sorgen noget, som man skal videre med. Bevægelse, frem for stilstand, er at foretrække. Sorgen fremstilles, med andre ord, som noget, man skal bearbejde. Endvidere er det den efterladtes eget ansvar at komme videre. Som Elin pointerer, så *vælger* man som efterladt selv, om man vil ud blandt mennesker, eller om man vil sidde derhjemme og være kedelig. Det er tydeligt, hvilket alternativ Elin foretrækker. Samtlige interviewpersoner, både gamle og yngre, fremstiller, ligesom Elin, en bevidsthed om, at man skal bearbejde sorgen og komme videre, samt at omgivelserne ligefrem *forventer* dette af dem (bilag 2:540-543, 580-583, 664-666, bilag 3:235, bilag 4:123-24, bilag 6:315-318, bilag 10:130-132). De gamles fortælling om sorg, som noget der skal bearbejdes har sit udspring i en vestlig forståelse af, hvad normal sorg indebærer. Normal sorg betragtes som sund sorg, hvilket fungerer som en rettesnor i forhold til, hvordan man bør sørge. Denne specifikke kulturelle forståelse af sorg og de følelsesnormer, den inkluderer, vil vi uddybe i de følgende to afsnit.

”Det snakker jeg med alle om!”

De gamle interviewpersoner fremstiller sorgen som en undtagelsestilstand, som man skal bearbejde og dermed blive ”helbredt” fra. De påpeger i denne forbindelse, at de er meget åbne omkring sorgen. Denne åbenhed kommer først og fremmest til udtryk i, at de har indvilliget i at deltage i et interview omkring det at miste. Ruth, der mistede sin mand for et år siden, fortæller, at hun har bearbejdet sorgen ved at tale åbent med folk i byen: *”Og så snakkede jeg med folk – de snakkede almindeligt. Det blev bearbejdet på den måde”* (bilag 4:124-125, se også 325-326 samt bilag 1:113-216, bilag 5:293-294, bilag 6:241-246, bilag 7:415-417, bilag 10:181-182). Flere af de gamle interviewpersoner fortæller, i forlængelse heraf, at hvis en af deres venner mister, vil de først og fremmest udvise støtte ved at tale med vennen om det: *”Jeg vil snakke, jeg vil tale meget med hende eller ham. Og prøve at være der så meget som muligt”* (bilag 3:296-298, se også bilag 4:157-160). Således mener de gamle interviewpersoner, at det er vigtigt at tale om sorgen og ikke blot ignorere eller fortrænge den. Underforstået, at sorg er som et sår, der skal heles, hvorfor det kræver omhyggelig omsorg,

pleje og opmærksomhed. At tale om sorgen forstås her som en del af denne helingsproces.

Sund sorg

Interviewpersonerne udtrykker, at sorgen bør verbaliseres og derigennem bearbejdes, hvilket vi mener, udspringer af den psykologiske tradition. Her karakteriseres den typiske, normale sorgproces ofte som en række faser, der skal gennemgås, hvorefter den sørgende bliver rask. Den unormale sorg strækker sig derimod over en længerevarende periode, og den sørgende befinder sig i en nærmest depressiv tilstand, som nødvendigvis må afhjælpes med terapi (Jacobsen 2001:83). Ifølge Robert S. Weiss, som abonnerer på denne psykologiske tilgang, kan man i alle de sorgprocesser, der leder til bearbejdning af sorgen, identificere forskellige faser (Weiss 1988:45). Sorgprocessen kan inddeles i fire idealtypiske stadier. Det første stadium beskrives som en bedøvende choktilstand, hvor alting føles uvirkeligt for den sørgende. Man nægter at erkende tabets realitet. Det er først i det andet stadium, at den egentlige sorgproces begynder. Dette stadium består af protest, og den sørgende forsøger her at gøre tabet usket, og forsøger aktivt at fastholde kontakten til den afdøde. I denne fase er den sørgende ophidset, frygtindgydende og lider under intense smerter og angst, der tenderer til panik. Dernæst, i den tredje fase, begynder den sørgende at forene sig med tabets realitet og tilpasse sig den nye situation. Dette betyder, at der opstår fortvivlelse, depression og hjælpeløshed, og den sørgendes adfærd vil som følge heraf blive afmægtig. Tilpasningen til tabets realitet kan, ifølge Weiss, tage op til fire år. Som afslutningen på sorgprocessen når individet til det fjerde stadium, der er karakteriseret ved, at den sørgende reorganiserer sit liv og engagerer sig i forhold til nye relationer (Averill & Nunley 1988:81; Weiss 1988:45f). Ved dette fjerde stadium er den sørgende, så og sige, kommet videre. Vi ser her, hvordan at den psykologiske forståelse af sorg inkluderer helt andre teoretiske præmisser end den foregående analyse af sorg, som tog udgangspunkt i Elias' forståelse af følelseskulturen. En præmis for Elias' perspektiv er, at den menneskelige psyke er foranderlig, således forandres følelser og følelseslivet med samfundsudviklingen. På dette punkt adskiller han sig fra den psykologiske tilgang til sorg, som betragter sorg som psykiske faser bestående af statiske elementer.

Størstedelen af de gamle interviewpersoners forståelse af sorg bygger på den psykologiske tilgang, hvilket kan ses ud fra de typiske psykologiske termer, de anvender: For det første fremstiller de sorg som noget, der skal bearbejdes. For det andet forstår de deres umiddelbare

reaktion på dødsfaldet som en choktilstand, hvilket Steen beskriver kort og præcist: ”*Ai, jamen der var jeg i chok. Jeg var i chok. **Fuldstændig!***” (bilag 5:569, se også bilag 4:180, bilag 6:64-6, bilag 7:113-114, 222-224, 608, bilag 10:52-53, 205-206, 275-280, bilag 11:34, 98, 345). Både begrebet ”bearbejdning” og ”choktilstand” er udtryk for sorg som noget processuelt, hvilket netop er kernen i det psykologiske perspektiv på sorg. Konsekvenserne af denne proces er, at sorg forstås som noget afgrænset og progressivt. En proces har en start – men vigtigst af alt: En proces har en slutning. Man skal ikke hænge sig i sorgen, da stilstand er lig med fiasko. Man kan derfor ikke dvæle ved minderne om den tabte partner, man må derimod *videre*. Karen er et eksempel på dette, idet hun er usikker på, om hun i sin sorghåndtering ”*hænger for meget fat i det, der var engang*” (bilag 6:288-293). Problemet ved denne konstruktion af sund sorg er, at individer, der ikke søger inden for rammerne af denne, vil, som Karen, tvivle på, om de håndterer deres sorg rigtigt. Gennemgår den efterladte ikke sorgprocessen efter forskrifterne, så rubriceres sorgen og reaktionerne herpå, som afvigende og unormale. Med andre ord patologiseres sorg, som falder udenfor rammerne af det normale, sunde sorgforløb.

Sammenholder vi den psykologiske, procesorienterede forståelse af sorg med Elias' pointer om formalisering af følelseslivet, ser vi at normal eller sund sorg kan karakteriseres som en sorg, der er behersket, men som samtidig verbaliseres for til sidst helt at forsvinde. I det næste afsnit vil vi uddybe sammenhængen mellem de to fremhævede fortællinger om sorg.

Sorgens paradoks

Vi har i det foregående identificeret to forskellige sorgfortællinger, hvilket vi vil karakterisere som ”sorgens paradoks”. Interviewpersonerne fremstiller på den ene side sorgen som noget, der skal tales åbent om, mens de, på den anden side, giver udtryk for, at sorgen er en privat sag, som man ikke skal tale om, i hvert fald ikke for meget. Elin uddyber sorgens paradoks:

***Interviewer:** Synes du, at sorg er en privat ting?*

***Elin:** Det kan den være, men jeg synes også, at det er en god ting at tale om den. Så den ikke kun vender indad. Men man skal heller ikke **kun** tale om den, synes jeg ikke (bilag 10:181-183, se også 190).*

Begge disse sorgfortællinger trækker, som vi har set, på hver sin større kulturelle fortælling.

Hvordan kan disse modstridende forståelser af sorg være på spil i én og samme fortælling om sorg? Tony Walter fremhæver, hvorfor den faseteoretiske konstruktion af sorgen er en udbredt måde at forholde sig til sorgen på:

The psychological construct of "the grief process" has been introduced in order to do something to order the chaos of grief (Walter 1999:125).

Vi mener, at man kan forstå de to modsatrettede fortællinger som to sider af samme sag. Ved at forholde sig til sorgens tabu ud fra det psykologiske processuelle perspektiv kan den efterladte skabe orden i det kaos af følelser, som sorgen skaber. Det gør den efterladte via troen på, at man, efter at have gennemgået de faser, der udgør en normal sorgperiode, bliver fri af sorgen. Vi anskuer dermed den psykologiske fortælling om sorg som en måde, hvorpå interviewpersonerne forholder sig til sorgens tabu. Således er en måde, hvorpå man kan leve op til kravet om at holde sorgen privat, at man bevæger sig fremad og ud af sorgen, dvs., overvinder den, hvilket netop er hovedpointen i det psykologiske, procesorienterede perspektiv på sorg. Begge perspektiver, både det tabubelagte såvel som det psykologiske, procesorienterede perspektiv tager udgangspunkt i sorg som noget negativt, man skal beherske eller (be)arbejde sig ud af.

At forklare sorgens paradoks er en kompleks problemstilling, og der findes ikke nogle entydige svar, hvorfor vi vil supplere ovenstående forklaring på sorgens paradoks med en helt anden type forklaring. Vi mener således, at det, at de gamle interviewpersoner fremstiller to umiddelbart modsatrettede normer, kan ses som udtryk for, at de befinder sig i en mellemposition i sorgkulturen. De gamle befinder sig mellem en forældet og en fornyet sorgkultur. Sorgkulturen er således ikke uforanderlig, men, som Elias fremhæver, forandrer kulturen sig historisk. I én tidsperiode er sorgen et tabu og i en anden tidsperiode er sorgen noget, man skal bearbejde og verbalisere. Den udvikler sig dog ikke kun fortløbende i én og samme retning, men derimod kan modsatrettede fortællinger overlape hinanden og sameksistere i én og samme kultur. Sorgens paradoks opstår, idet de gamle står med det ene ben i én sorgkultur og det andet ben i en nyere sorgkultur: De befinder sig i en position, hvor de på den ene side forholder sig til sorgkulturens normer, som de *var*, nemlig tabuiseret. Og på den anden side forsøger de at leve op til nyere normer omkring, at sorgen er noget, der for enhver pris skal tales om, så den kan bearbejdes.

Opsummering

Ovenfor har vi identificeret et ”sorgens paradoks” i de gamle interviewpersoners sorgfortællinger. På den ene side giver de udtryk for, at sorgen er et tabu, at den skal holdes privat, og bør beherskes og kontrolleres. Dette, mener vi, kan ses i forlængelse af en mere generel formalisering af følelseslivet. På den anden side giver interviewpersonerne samtidig udtryk for, at de har et åbent og tolerant forhold til sorgen. Dette hænger sammen med det psykologiske perspektiv på sund sorg som en sorg, der bearbejdes. Begge fortællinger har samme normative udgangspunkt, nemlig at sorg er noget, der skal ”forsvinde”, enten ved at beherske den eller ved at (be)arbejde sig ud af sorgen.

Sorgkulturen forandrer sig over tid, hvilket implicerer, at interviewpersonerne er påvirket af flere forskellige normer. Sorgkulturen udmønter sig også dog også forskelligt for forskellige personer. I næste kapitel vil vi belyse, hvordan gamle efterladte indtager en særlig position i sorgkulturen, en position som har konsekvenser for deres sorghåndtering. Denne forståelse af sorg indebærer samtidig en forståelse af, at vores sociale eksistens og samfundsmæssige betydning ikke er en konsistent størrelse, men forandrer sig, fx i takt med at vi bliver ældre (Jacobsen 2008:113). Den kulturelle forståelse af alder – og særligt alderdom – er, som vi vil se, afgørende for den måde, hvorpå de gamle konstruerer deres sorgfortællinger. Det følgende afsnit fokuserer derfor på det at være både *gammel* og *efterladt*.

KAPITEL 9

KARAKTERISTIK AF GAMLE EFTERLADTES POSITION I SOR GKULTUREN

I det foregående kapitel så vi på generelle træk ved sorgkulturen. I dette kapitel vil vi ændre vores fokus en anelse og rette blikket mod de gamle efterladtes position i sorgkulturen. Vi vil belyse, hvordan der knytter sig særlige forventninger til gamle efterladtes sorg. Dels fordi de er gamle, dels i kraft af, at de mister en gammel partner. Disse særlige forventninger belyser vi, som i forrige afsnit, via de gamle interviewpersoners sorgfortællinger. Hvor vi i det forrige afsnit udelukkende fokuserede på indholdet i fortællingerne, inkluderes nu også disse fortællingers form eller fremstilling. Dvs. fokus nu også er på, *hvordan* interviewpersonerne fortæller os om sorg. Med henblik på at belyse det særlige ved gamle efterladtes sorg, vil vi løbende sammenligne de gamle interviewpersoners sorgfortællinger med de yngre interviewpersoners sorgfortællinger. De yngres sorgfortællinger kan indirekte fortælle os noget om de gamles efterladtes sorg.

Sorgfortællingernes genrer: Drama eller trivialfortælling

De gamle og de yngre interviewpersoners fortællinger antager vidt forskellige former. Beskrivelserne af partnerens død kan faktisk karakteriseres som to vidt forskellige genrer. De yngre interviewpersoners fortællinger tager form som et drama, mens de gamle interviewpersoners beskrivelser af hændelsen snarere tager form som en hverdagsbegivenhed. Vi mener, at det i denne sammenhæng er interessant at belyse, hvorfor henholdsvis de gamle og de yngre interviewpersoner konstruerer vidt forskellige fortællinger. Hvordan lader det sig gøre? Og hvilke konsekvenser har det for de gamle efterladtes sorg, at deres sorgfortællinger konstrueres på netop denne måde? Dette diskuteres i de følgende afsnit.

De gamles sorgfortællinger præsenteres på udramatisk vis, hvor selve dødsfaldet konstateres kort og nøgternt. Ruth bemærker kortfattet, at hendes mand faldt om i stuen af en blodprop i hjertet:

Vi havde lige været ude og gøre os færdige til at gå i seng, så gik han ud i stuen og så hørte jeg, at han faldt (bilag 4:39-43, se også bilag 3:17-18, 126-133, bilag 6:42-63, bilag 7:195-196, bilag 10:20-35).

Det interessante i denne henseende er, at Ruth kunne have *valgt* at fremstille sin fortælling på mange andre måder, end hun gør. Vi hæfter os især ved, at hun ikke uddyber selve situationen i stuen, hvor manden falder om på gulvet. Vi undrer os over, at hun derimod lader det være op til vores fantasi at forestille os, hvordan manden døde. Vi mener, at Ruth i denne sammenhæng *kunne* have uddybet de efterfølgende hændelser og sin egen reaktion på situationen. fx at manden var bevidstløs, og at hun forgæves forsøgte at ruske liv i ham, at hun ringede 112, at hun stod i undertøj, da ambulancen kom, og at hun var ligeglad med dette, selvom hun normalt er meget blufærdig, at hun ringede til børnene og vækkede dem, og at de kom med hende på hospitalet osv. Man kunne indvende, at Ruth måske generelt er en forholdsvis kortfattet og udramatisk fortæller, hvis ikke det var fordi, at alle de fortællinger om selve dødsfaldet, som de gamle efterladte præsenterer os for, tager samme udramatiske form.⁴³ Og hvis ikke det var fordi, at de yngre interviewpersoners fortællinger, modsat de gamles, fremstår dramatiske og tragiske. Desuden er der flere af de gamle interviewpersoner, der slet ikke kommer ind på, hvordan deres partner døde. I de yngres fortællinger fremstilles døden og tabet som en særlig hændelse, modsat tabet i de gamles fortællinger, hvor døden fremstår som en triviell hændelse, som en del af livet, som noget acceptabelt. De yngre interviewpersoner, Niels og Winnies, fortællinger er meget dramatiske. Sygdomsforløbet fortælles i detaljer og dødsfaldet fremstilles meget ekspressivt og voldsomt. Niels' kone døde af en hjerneblødning, og det er ikke usandsynligt, at forløbet omkring selve dødsfaldet minder om det, som Ruth var ude for, da hendes mand fik en blodprop i hjertet. Ikke desto mindre adskiller deres sorgfortællinger sig markant angående, hvor detaljeret en beskrivelse, de præsenterer i interviewet, og hermed hvor lang tid de hver især tager sig til at fortælle historien. Der er således iøjnefaldende forskelle mellem hvor frygteligt og skelsættende, de fremstiller tabet. Niels leverer en meget detaljeret beskrivelse af, hvad han lavede tidligere på selve dagen, hvor konen døde. Han fortæller, hvordan han kommer hjem, og hvordan han finder sin kone Birgit bevidstløs på gulvet i køkkenet. Herefter beskriver han, hvad han konkret gjorde, hvad alarmcentralen, faldfolkene, akutfolkene, lægerne og sygeplejerskerne fortalte ham. Han fortæller om Birgits tilstand, hvad lægerne undersøger hende for, hvad han

⁴³ Med undtagelse af Steen (bilag 5), som fremstiller tabet af sin kone og sin egen sorg som dybt tragisk. Hvorfor og hvordan Steen adskiller sig fra gruppen af gamle efterladte, vil vi vende tilbage til flere gange i løbet af analysen.

selv tænker, og hvilket tidspunkt på døgnet det er (bilag 2:159-191, 209-219, se også bilag 2:22-127).

I det følgende afsnit vil vi belyse de forventninger, der eksisterer til gamle efterladte og derigennem forklare de fortælle-mæssige forskelle, vi netop har konstateret. Vi vil fremhæve, hvordan afdødes alder er afgørende for, hvorvidt et tab italesættes som tragisk eller banalt.

Dødens timing: Tabet af et gammelt liv som en "on time-begivenhed"

Samtlige interviewpersoner, yngre såvel som gamle, giver udtryk for, at tabet af et gammelt liv ikke er så sørgeligt som tabet af et yngre liv. Det forklarer de med, at dødsfaldet er naturligt⁴⁴ og forventeligt, afdødes alder taget i betragtning (bilag 1:263-279, bilag 4:180-86, bilag 6:98-106, bilag 7:944-53, bilag 8:181-182). Dette gælder uanset om tabet var ventet, fx i forbindelse med et sygdomsforløb eller tabet skete pludseligt uden varsel.⁴⁵ Det er vigtigt allerede her at understrege, at vi *ikke* anser det som bemærkelsesværdigt, at de gamle interviewpersoner italesætter tabet som naturligt og forventeligt – det *er* jo naturligt og forventeligt at dø i alderdommen. Vi finder det derimod *tankevækkende*, at rubriceringen af tabet som naturligt og forventeligt samtidig stiller særlige krav til de gamles sorg. Før vi ser nærmere på de gamles sorg vil vi belyse det argument, der ligger til grund herfor. Mary fortæller, at hun af og til minder sig selv om, at hendes mand fik et langt liv – underforstået – at dødsfaldet derfor ikke er så sørgeligt, som det ville have været, hvis det var sket tidligere i livet:

Han var 86, så har han jo også haft et langt liv. Vi ved jo godt alle sammen at vi skal herfra, det er det eneste vi kan være helt sikre på (bilag 3:180-186).

Tabet af et ungt liv fremstilles derimod som unaturligt med henvisning til den kronologiske alder:

Jo, men selvfølgelig er det da naturligt, men jeg synes absolut ikke, det er naturligt, at de skal dø i 50'erne, som de var begge to, ikk' (bilag 2:311-312).

44 Der findes imidlertid ikke nogen objektiv eller lægevidenskabelig definition på hvornår, det anses som henholdsvis naturligt/unaturligt og for tidligt/passende/for sent at dø. Dog kan man sige, at jo ældre man er, jo større er dødshyppigheden, men der er vanskeligt at identificere en aldersgruppe, i hvilken døden for alvor sætter ind (se tal på Danmarks Statistik 2).

45 Tabet skete pludseligt for Ruth, Elin, Grethe, Helen og Steen.

Winnie erkender, at døden er naturlig, men afviser samtidig, at det er naturligt at dø i så ung en alder, som det var tilfældet for hendes og Niels' ægtefæller. Det er ikke kun de yngre, der mener, at det normativt set er forkert at dø ung. Også de gamle efterladte mener dette (se fx bilag 7:943-49, bilag 8:181-182). Den værdi, som et gammelt liv tillægges har, som vi vil se, konsekvenser for sorgen.

Pointen kan belyses nærmere med udgangspunkt i livsløbsteori. Ifølge livsløbsteori er individets livsløb systematiseret i forhold til socialt konstruerede alderstrin, der leder individet ad en ganske bestemt vej. Kronologisk alder transformeres her til social alder, hvilket skal forstås som socialt konstruerede forventninger, der tillægges en given alder. Aldersbestemte sociale roller og de normer, der knytter sig hertil, udgør tilsammen et netværk af social kontrol. Individet forsøger så vidt muligt at time eller synkronisere deres liv efter de givne aldersforventninger. De definerer sig selv i forhold til aldersforventningerne, som udgør en referenceramme (Neugarten & Hagestad 1976:35ff). I modsætning til de begivenheder, der normalt anskues ud fra et livsløbs-perspektiv, kan døden dog ikke direkte times og planlægges af individet. Til trods herfor konstruerer de gamle interviewpersoner, gennem deres sorgfortællinger, dødsfaldet som en timet begivenhed. Vi mener, at dette kommer til udtryk gennem interviewpersonernes fremstilling af tabet i relation til en slags internaliseret ur, der fortæller dem, hvorvidt tabet var en begivenhed, der skete enten for tidligt eller i passende tid i forhold til den socialt konstruerede tidsplan. Harald fremstiller tabet af sin 89-årige kone som forventeligt og passende: *Jamen, jeg var jo forberedt på, at hun skulle dø. Det var jeg klar over. Den gik ikke* (bilag 1:139). De aldersbestemte forventninger indikerer, at tabet af et gammelt liv anses som en "on time-begivenhed": Døden i alderdommen er en forventelig og selvfølgelig hændelse i forhold til rækkefølgen af livsbegivenheder. Tabet af et gammelt liv er på den måde ikke meningsløst. Det skyldes, ifølge de gamle interviewpersoner, at den afdøde har haft et langt liv, og at mange gamle mennesker alligevel er trætte af livet (bilag 3:180-186, bilag 5:548-551, bilag 7:943-946, bilag 10:111-112). Jacobsen og Haakonsen påpeger, at der eksisterer en forventning om, at ethvert menneske på et tidspunkt i dets liv kommer til et stadie, der kan beskrives som en naturlig og meningsfuld afslutning på livet. Her kan livet afsluttes uden for mange løse ender (Jacobsen & Haakonsen 2008:394).

Indtræffer døden derimod *før* alderdommen, anses dette som en begivenhed, der er ”off time”, hvilket betyder, at ”man snydes for livet”, som kvinderne i en fokusgruppe bliver enige om:

Bodil: *Jeg synes bare, der er så utrolig mange sådan lidt yngre, der dør, og det gør mig altså lidt ondt*

Helen: *Ja, det forfærdeligt. De bliver snydt for livet. Snydt for det*

Lene: *Ved I hvad, der er forfærdeligt [...] Det er nogle unge mennesker på Samsø, som Sofie [Lenes datter] kommer sammen med [...] Der har ham manden derovre – som kun er i Sofies alder, altså omkring 53 – han har fået ... øhh ... cancer. Det er jo til at græde over*

Karin: *Åhh ...*

Lene: *Sådan en frisk ung mand*

Helen: *Det er jo nok den vanskeligste alder (bilag 7:944-953).*

Tabet af et ungt liv fremstilles som noget særligt, med henvisning til netop den kronologiske alder, hvilket står i skarp kontrast til interviewpersonernes fremstilling af tabet af et gammelt liv. Dette, mener vi, indikerer, at et tab ikke blot er et tab. Tabets betydning er derimod afhængig af det tabte livs alder. Man kan gå så langt som til at postulere, at tabets kvalitative værdi er omvendt proportional med det tabte livs alder.⁴⁶ Alderdommen er således en livsfase, i hvilken man kan og skal forvente hvad som helst – også døden. Vi ser altså, at den betydning og værdi, man tillægger et menneskes liv, ikke er konstant, men varierer med personens alder, her den afdødes alder.

I det næste afsnit vil vi se på, hvilke konsekvenser det har for de gamle interviewpersoners sorg, at tabet konstrueres, som en on-time begivenhed.

⁴⁶ Denne hypotese har vi imidlertid ikke empirisk grundlag for at teste, men det kunne være spændende at gøre ved en anden lejlighed.

Sorgens adgangsbetiingelser: Gamle menneskers sorg er andenrangssorg

At tabet af et gammelt liv fremstilles som naturligt, acceptabelt og forventeligt har konsekvenser for de følelser, som de gamle mener, at de kan tillade sig at knytte til tabet. Det har med andre ord konsekvenser for de gamle efterlades sorghåndtering. Flere af de gamle interviewpersoner påpeger, at det ligefrem er *egoistisk* at sørge over tabet af deres partner. Det begrundes fx med, at den afdøde ikke kan mærke noget, og faktisk har det bedre nu. Den sørgende sørger derfor pga. selvmedlidenhed over tabet. Mary forklarer:

Det er da egoisme at sige, at det er synd for mig, at han ikke er her mere, og at jeg nu er alene (bilag 3:286, se også bilag 2:329-339, bilag 1:304-309).

Størstedelen af interviewpersonerne, både yngre og gamle, pointerer dog ikke direkte, at det er egoistisk at sørge over tabet af et gammelt liv. De udtrykker imidlertid *indirekte* samme pointe, fx ved at forklare, at deres mand var syg, og at det derfor var bedst for ham at dø. Derfor kan de ikke tillade sig at sørge (bilag 1:169-182, 314-316, bilag 2:279-280, bilag 4:206-208). Denne pointe vil vi uddybe gennem et tankeeksperiment: Hvis døden er det bedste alternativ for den afdøde person, så er sorgen egoistisk, idet dens objekt ikke er, at manden har mistet sit liv. Derimod er sorgens objekt, at kvinden har mistet sin mand. Da det ikke er synd for manden, der jo har det bedre, hvor han er nu, så er det selvsagt kvindens egoisme og selvmedlidenhed, der er drivkraften i sorgen. Omvendt er de yngre efterladede ikke bange for at påpege, at det er synd for dem, at deres partner er død. At de yngre interviewpersoner tolker deres tab som tragisk har den konsekvens, at de *hævder* deres ret til at sørge, i modsætning til de gamle interviewpersoner. De forklarer, at sorgen ikke er ligetil at bearbejde, og de tøver derfor ikke med at karakterisere sig selv som sørgende:

Sorgen er der jo alligevel. Det sidder jo ligesom en abe på ens skulder. Der går i hvert fald meget, meget længe, og vi er lige kede af det, om vi gør noget eller ej (bilag 2:379-380).

Konstruktionen af de yngres tab som tragisk betyder samtidig, at de yngre tillader sig – og af omgivelserne tillades – et større følelsesmæssigt repertoire. Det betyder fx, at følelsesudtryk som er ”forbudte” for gamle efterladede, faktisk er mere legitime for yngre efterladede. De yngre forholder sig til tabet med vrede, misundelse, uretfærdighed, meningsløshed og bitterhed. fx fortæller Winnie:

Hvis jeg ved, at jeg ikke skal noget en lørdag aften, jeg er ved at... Det synes jeg, det er det værste, hvis jeg ved, at alle andre, de sidder og hygger sig med deres mand. Der kan jeg godt sådan blive ... Sommetider kan jeg godt blive sådan helt bange for, at jeg kan tænke og være ondskabsfuld og tænke – de skulle dælme faktisk have lov at prøve det. Og det kan man jo virkelig ikke være bekendt at tænke vel (bilag 2:417-421, se også bilag 2:227, 303-304, 321-328).

I modsætning hertil fremstiller de gamle interviewpersoner tabet med mere neutrale og mindre dramatiske følelser som fx taknemmelighed, lettelse, savn og tomhed. Mary understreger, at tabet føles som et tomrum, men bagatelliserer det ved at påpege, at hun også har travlt med så mange andre ting:

Selvfølger jeg ham og det er da også et tomrum indimellem. Men jeg har så meget andet nu, der fylder mit liv (bilag 4:151-152, se også bilag 4:7, 20-29, 110-113, 115, 117, 327-330).

Steen karakteriserer, ligesom de yngre, sig selv som sørgende:

Jeg har ikke bearbejdet sorgen. Den har været uhyggelig. Og jeg har den endnu. Jeg har sorgen og frustrationen og magtesløsheden (bilag 5:633-634, se også 637-640).

Modsat de yngre mener han dog, at det skyldes hans egen særegne personlighed, og han betragter derfor grundlæggende sig selv som værende et pessimistisk menneske (bilag 5:54). At sorgen kan tilskrives et iboende karaktertræk ved den sørgende egen person, understøttes, som beskrevet, af de øvrige gamle interviewpersoner, idet de anser det for egoistisk at sørge over tabet af et gammelt liv. I modsætning hertil ser de yngre interviewpersoner ikke deres sorg som noget, der skyldes deres egen personlighed. Derimod ser de sorgen som en udefrakommende faktor – noget ”de rammes af”, som et lyn der slår ned – her den tragiske hændelse, de har været udsat for. Mens de gamle interviewpersoner anskuer problemet som noget indre, dvs. ”jeg er problemet”, så giver de yngre omvendt udtryk for, at problemet er noget eksternt, hvormed selve ”problemet er problemet”. Det har derfor ikke samme afgørende betydning for de yngres selvforståelse, om de forstår sig selv som sørgende eller ej, idet de ikke mener, at problemet skyldes dem selv, men noget udefrakommende. En effektiv terapeutisk metode er, ifølge Michael White, som er en af grundlæggerne af den narrative metode inden for terapi og socialt arbejde, at anskue problemet – her sorgen – som noget, der ligger uden for individet. Eksternalisering nedbryder den følelse af fiasko, der opstår hos mange mennesker som reaktion på problemets fortsatte eksistens, og giver desuden individet

frihed til at indtage en mindre alvorlig og mindre stresset holdning til de alvorlige problemer (White 2006:9ff). De gamle interviewpersoners opfattelse af sorgen som noget, der forårsages af et iboende karaktertræk, betyder samtidig, at hvis de, som Steen, rent faktisk sørger, så er følelsen af personlig fiasko nærliggende. Af samme grund forstår Steen sig selv som værende pessimist (bilag 5:54).

De yngre interviewpersoners hævden af deres ret til at sørge og de gamles ikke-hævden kommer også til udtryk i forholdet til omgivelserne. De yngre mener ikke, at omgivelserne viser tilstrækkelig hensyn, hvilket Winnie forklarer:

Men altså, jeg synes i det daglige i dag, der er ikke ... Selvom vi skal tage vare på alle andre, synes jeg ikke, der er så mange, der tager vare på os, der har været det her igennem (bilag 2:576-578).

Det er ikke kun Winnie, der udtrykker utilfredshed med omgivelserne, også Niels forklarer, at omgivelserne ikke forstår den situation, han er i, og de følelser han har:

Der til begravelsen, ikk'. De sagde: "Vi føler med dig".

Gu' gør du ej, vel. Du ved ikke, hvad det her det drejer sig om. Det er fint nok, at folk de står og siger og giver udtryk for, at de føler for det. Men de aner ikke, hvad det drejer sig om! (bilag 2:533).

Hverken de yngre eller de gamle interviewpersoner ønsker at udvise sorg over for omgivelserne, men de to grupper har vidt forskellige begrundelser for, *hvorfor* de ikke viser sorgen udadtil. De yngre mener, at problemet ligger hos omgivelserne, og ikke hos dem selv: Omgivelserne karakteriseres som *uvidende og uerfarne*, og dermed ukvalificerede at dele sorgfølelserne med. Omgivelsernes forsøg på at udtrykke sympati klassificeres som overfladiske. Omvendt udviser de gamle interviewpersoner heller ikke sorgfølelser, men det skyldes snarere en angst for, at omgivelserne skal blive trætte af dem:

Jeg vil nødig ende som sådan én man skyr, fordi man siger: "Hun kan sgu ikke tale om andet end det der, og det er altså ikke til at holde ud!" (bilag 10:197-198, se også bilag 5:293-94, bilag 6:205-207, bilag 8:295).

Dette betyder samtidig, at de gamle interviewpersoner forholder sig yderst beskedent til sorgen, i modsætning til de yngre efterladte. Det vender vi tilbage til i afsnittet om interpersonel sorghåndtering.

Vi har indtil videre argumenteret for, at de gamle interviewpersoner konstruerer deres sorgfortællinger med udgangspunkt i aldersbestemte forventninger. I det følgende afsnit vil vi se på, *hvorfor* der i udgangspunktet knyttes aldersbestemte forventninger til tab.

Alderisme

I dette afsnit vil vi fremhæve, hvordan de holdninger og forventninger, der knytter sig til gamle efterlattes sorg, kan betegnes som diskriminerende. Vi mener, at det er den afdødes alder, der gør forventningerne til den gamle efterlattes sorg diskriminerende i deres form. Butler og Lewis betegner denne negative opfattelse af alderdommen som alderisme, dvs. diskrimination af gamle mennesker. Alderisme er, når individer på baggrund af deres kronologiske alder tilskrives særlige forventninger til adfærd, handlinger og formåen (Butler & Lewis i Bytheway 1997:42). Vi mener dog, at selvom alderismen i udgangspunktet knytter sig til den afdødes alder, så er det den gamle efterladte, der konkret konfronteres med denne alderisme, idet den gamles sorg over tabet ikke betragtes som berettiget. At alderismen konkret udøves på den efterladte eksemplificeres ved et citat af Niels, hvori han beskriver, hvordan han opfatter sin fars sorg efter tabet af sin mor:

Hun var trods alt 70 år næsten, ikk'. Hun har været syg i mange år, var svagelig og sådan. Og har haft et langt godt liv. Så på den måde, så kunne jeg ikke helt se den store sorg for ham i det, vel? Men det kan jeg i dag. Jeg tror, han var ligeså ked af det, som [jeg var], da jeg mistede Birgit. Men jeg kunne bare ikke se det. Og der tror jeg, man skal hen til at man skal prøve at miste en, som man elsker, før at man ved, hvad det betyder (bilag 2:271-275).

Da Niels' mor døde syntes han, at hans far "virkede meget ked af det" (bilag 2:265). I situationen kunne han ikke forstå det, og han mente ikke, at faren var berettiget til at være ked af det, dels pga. morens høje alder, herunder hendes lange liv, og dels pga., at hun var svækket. Da Niels selv mange år senere mister sin kone, reviderer han imidlertid sin opfattelse af sin fars sorg – pludselig kan han forstå, hvad faren følte: Niels genkender negligeringen af tabet af et gammelt liv, og samtidig erkender han, i lyset af sit eget tab, at hans negligering af gamle menneskers sorg er forkert. Niels frembringer her en interessant påstand omkring sorg, nemlig at det tabte livs alder *ikke* er afgørende for den efterlattes sorg, selvom det ofte fremstilles sådan. Denne påstand finder vi tankevækkende, fordi interviewpersonerne netop fremstiller tabet af et gammelt liv som radikalt anderledes end tabet af et ungt liv.

Præcis som i vores analyse finder Jecker og Schneiderman, at der eksisterer forskellige forventninger til den efterladte, og at disse forskellige forventninger er aldersbetingede. Men forfatterne fremhæver yderligere, at de forskellige følelshåndteringer, der kan iagttages i forbindelse med tabet, *ikke* er ensbetydende med, at der rent faktisk eksisterer en forskel, hvad angår de følelser, den efterladte knytter til tabet (Jecker & Schneiderman 1994:66):

These divergent feelings and attitudes toward death would not yet suffice to show that dying at a very young age is genuinely worse than dying late in life. After all, our psychological responses may be underlain by illusions and false stereotypes about old age and youth (Jecker & Schneiderman 1994:67).

Således argumenterer Jecker og Schneiderman for, at reaktionerne på henholdsvis tabet af et gammelt og et yngre liv er domineret af kulturelle stereotypiske forestillinger vedrørende alderdom.

Vi vil gå et skridt videre i forhold til Jecker og Schneidermans analyse, og betegne de kulturelle forventninger, der er til gamle efterlattes sorg, som alderistiske. Med andre ord er der nogle særlige kulturelle forventninger og følelsesnormer, der definerer, hvad gamle enker og enkemænd kan og ikke kan og i dette tilfælde: Hvad de forventes at føle, eller snarere forventes *ikke* at føle. Gamle efterladte diskrimineres, idet deres sorg ikke anerkendes i samfundet, hvilket sker med henvisning til, at deres partner var gammel og døde en naturlig død i alderdommen. Ifølge Jecker og Schneiderman anses alderdommen som noget, der konsumerer og reducerer en persons berettigelse til den begrænsede ressource, som levetiden er – jo ældre man bliver, jo mere har man fået sin del af kagen (Jecker & Schneiderman 1994:69). Ifølge Jacobsen og Haakonsen er alderdommen omgærdet af frygt og er devalueret i forhold til andre livsfaser, idet denne livsfase opfattes som et forstadium til døden, der netop associeres med forfald mv. (2008:102). Denne forståelse af alderdommen har ikke blot betydning i forhold til det tabte livs alder og hvordan dette opfattes. Det påvirker også opfattelsen af den efterlattes muligheder, idet den efterladte jo også er gammel. Denne pointe understreges af Niels på 54 år:

Havde det her [konens dødsfald] sket femten år efter, så var der så kort vej igen, så hvad skulle jeg så give mig til? Så kunne jeg sætte mig hen i stolen og sidde og være ked af det. Nu har jeg trods alt valgt og sige, at det er for lang tid at sidde at vente på sidste salgsdato (bilag 2:716-719).

Niels forklarer, at hvis han havde mistet sin kone 15 år senere, så ville han have været så gammel, at der ikke var nogen motivation til at leve videre efter dødsfaldet. Han ville således snart selv nå "sidste salgsdato". Niels beskriver mulighederne i alderdommen som begrænsede, og han begrundet det med, at alderdommen er en livsfase, der befinder sig tæt på afslutningen af livet. Hvor vi tidligere har set, hvordan den afdødes alder er afgørende for den måde, hvorpå gamle efterlattes sorg konstrueres, så viser ovenstående citat, at den efterlattes alder ligeledes influerer på konstruktionen af sorgen. Den efterlattes alder er afgørende for den efterlattes oplevelse af muligheder for at håndtere tabet og komme videre. Alderismen adskiller sig desuden fra andre former for diskrimination, idet det ikke er én gruppes undertrykkelse af en anden, der er på spil: De gamle mennesker benytter og reproducerer selv den negative aldersforståelse (Christensen & Andersen 2007:27). Maren fremhæver, hvordan hendes muligheder for at finde en ny partner er begrænsede: "*Hehe. Ja, men nu er det jo ligesom ved at være for sent ikk'*" (bilag 8:78, se også bilag 7:461-465).

Følelesnormer: "Jeg vil ikke være en pivskid"

Ifølge Hochschild kan man identificere en følelesnorm ved at undersøge, hvordan man vurderer sine egne følelser, hvordan andre mennesker vurderer de følelser, man fremstiller, samt ved at se på de sanktioner, der eventuelt fremkommer som følge af et følelesmæssigt udtryk. Herigennem kan vi få et praj om den pågældende føleleskultur (Hochschild 2003:57; Hochschild 1990:122ff). I dette afsnit vil vi identificere følelesnormerne ved at undersøge, hvad interviewpersonerne mener om en sørgende gammel efterladt. Til trods for, at vi ikke direkte spørger interviewpersonerne om, hvilke forestillinger, de har om en sørgende gammel person, så giver alle de gamle interviewpersoner udtryk for, at de kender til en gammel efterladt, der sørger åbenlyst. De giver desuden meget tydeligt udtryk for, hvad de mener om denne, samt at de under *ingen* omstændigheder identificerer sig som denne type. Elin, der mistede sin mand for ca. tre måneder siden, forklarer:

Jeg tænker mere, at jeg skal ikke være sådan et pivehoved, hver gang de [familien] snakker med mig. Det skal være sådan, at de kan holde ud at høre på mig. Det skal ikke være sådan, at jeg kun kredser om at, "ihh, hvor har jeg det elendigt, og hvor er det synd for mig!" Sådan vil jeg ikke være. For sådan nogle eksempler har jeg oplevet, og det ønsker jeg altså ikke selv at være (bilag 10:81-85, se også 181-202 og bilag 1:216-218, bilag 3:280-287, bilag 6:509-512, bilag 7:615-658, bilag 8:289-303).

Elin beskriver her en holdning, der er gennemgående blandt de gamle interviewpersoner, nemlig at en sørgende gammel person er en pivskid, der dvæler i selvmedlidenhed, og er en belastning for omgivelserne. Billedet af en sørgende gammel som en pivskid eller et pivehoved, fremstår som et skræmmebillede, som de gamle interviewpersoner fremstiller sig selv i modsætning til. Unormal sorg for gamle mennesker er dermed en som sørger åbenlyst og ubehersket sorg. Omvendt er normal sorg en behersket sorg.

Håndterer man ikke sine følelser i overensstemmelse med normerne, så kan andre personer hjælpe én med at genopfriske, hvad det er, man *bør* føle (Hochschild 1990:124). Karen har oplevet dette:

***Karen:** Men der er nogen, der sådan har sagt til mig: "Nu må du altså også tage dig sammen og se og komme videre". Jo, det var der én, der sagde til mig, da Frank havde været død i tre måneder. [Hæver stemmen]: Så gik jeg hjem og tudede [griner]. Det var jo ...*

***Interviewer:** Det lød heller ikke særlig betænksomt*

***Karen:** Men ellers så ... Jamen jeg prøver på ... Jeg prøver på og ... En hel masse ting. Jeg prøver på at komme ud og rejse og opleve noget og gå ud og se på udstillinger, og gå i teateret med dem, der gider og gå med. Jeg prøver sådan på og at gå i skoven og... (bilag 6:300-308).*

Karen bliver direkte konfronteret med følelsesnormerne gennem en forventning om, at hun efter blot tre måneder som enke bør være kommet sig over tabet af sin mand. Karen er tydeligt påvirket af denne konfrontation, hvilket understreges af, at hun i interviewet følger op på episoden ved at pointere, at hun *prøver* at gøre en masse udadvendte ting. Underforstået – at hun prøver at håndtere sine ”upassende” sorgfølelser ved at aktivere sig selv. Hun forsøger dermed at leve op til følelsesnormerne om, at sorg er noget, man skal bearbejde og komme videre. Karen bekræfter og reproducerer hermed følelsesnormerne. Følelsesnormerne konstruerer en indre lovgiver, hvormed individet styrer sig selv i overensstemmelse med de sociale følelsesnormer:

It is by rules of feeling that we not only feel sad at a funeral, but think we should feel sad; we not only feel happy at a wedding but think we should feel happy (Hochschild 1975:10).

Det er altså pga disse følelsesnormer, at vi fx ikke blot *føler* sorg til en begravelse, men at vi også ved, at vi *bør* føle sorg. Vender vi blikket mod de yngre interviewpersoner, så giver de, i

modsatning til de gamle, ikke udtryk for, at man er en pivskid, hvis man sørger (bilag 2:554-566). Derfor distancerer de sig heller ikke fra sorgen. Interviewpersonernes negative stempning af en sørgende person som ynkelig, fortæller os, at det ikke er i overensstemmelse med følelsesnormerne at sørge åbenlyst, når man er gammel.

Det at være gammel er, som nævnt, ikke en statusgivende position i vores samfund – tværtimod. Og at være *både* sørgende og gammel er endnu værre. Vi så i forrige afsnit, hvordan værdien af et individs liv devalueres med alderen. Derfor anerkendes tabet af et gammelt liv ikke som et adgangskort til sorg. I dette afsnit ser vi endvidere, at *hvis* den gamle efterladte alligevel tillader sig at udtrykke sorg, så devalueres denne persons status yderligere: En gammel person, der sørger, er således intet mindre end ynkelig. Med henvisning til Erving Goffman vil vi i næste afsnit argumentere for, at de gamle interviewpersoner karakteriserer sorg blandt gamle mennesker som et stigma.

Gamles sorg som et stigma

Et stigma er, ifølge Goffman, et særligt forhold mellem en miskrediterende egenskab og en stereotyp forestilling om denne (Goffman 1990:13f). Vi mener, at dette netop er, hvad interviewpersonernes karakteristik af en gammel sørgende person som en pivskid, må siges at være. I det følgende vil vi uddybe vores argumentation for at anskue sorg i alderdommen som et stigma. I samfundet kategoriseres mennesker i forskellige *typer*, og der knytter sig bestemte stereotype forventninger til disse typer, hvad angår personens sociale identitet (ibid.:11f). Dette betyder fx, at når man genkender en fremmed person som værende en gammel kvinde, så har man allerede gjort sig mange tanker omkring, hvordan denne person er, og hvad man kan forvente af denne. Måske forventer man, at hun bevæger sig langsomt, elsker kaffe og småkager, og at hun snakker med sin kat. Som det fremgår af forrige afsnit, så knytter de gamle interviewpersoner ganske bestemte – miskrediterende – forventninger til typen ”en gammel sørgende”. For at kunne betegne en stereotyp, miskrediterende egenskab som et stigma, påpeger Goffman yderligere, at den miskrediterende kategorisering af denne *type* skal være så kraftig, at personen rent faktisk *reduceres* til udelukkende at være indbegrebet af stigmaet (ibid.:12). For at argumentere for, at de gamle interviewpersoner rent faktisk forholder sig således til en sørgende gammel, er vi dog nødsaget til at foregribe en pointe. Som det vil fremgå af afsnittet ”jeg har altid haft et lyst sind”, så reducerer de gamle

interviewpersoner en gammel sørgende person til at være indbegrebet af pivskid. De mener, at den sørgendes tendens til at være en pivskid ikke kun knytter sig til tabet af partneren. Derimod giver de gamle interviewpersoner udtryk for, at de anser det som en egenskab, der hænger sammen med, at den sørgende i det hele taget er en sortseer, der ser pessimistisk på *alt* i livet (bilag 3:318-320, bilag 5:54, bilag 6: 288-293). Med andre ord reduceres gamle sørgende personer til at være pessimister, der har et brist i personligheden – nemlig det pessimistiske livssyn – der betyder, at den sørgende gamle ligefrem *forventes* at se pessimistisk på livet. Dette, mener vi, kan betegnes som dybt miskrediterende for den gamle sørgende (Goffman 1990:12f).

Ifølge Goffman har det stigmatiserede individ en tendens til at indtage samme nedladende og negative holdning overfor de personer, der er mere åbenlyst stigmatiserede end én selv. Det er en form for ”selvforrådende lagdeling”:

He can then take up in regard to those who are more evidently stigmatized than himself the attitudes the normals take to him (Goffman 1990:130f)

Individet stempler nedad for at rette søgelyset mod andre og fremhæve, at andre trods alt er under én i det sociale hierarki. Vi mener netop, at det er denne teknik, som de gamle interviewpersoner anvender, når de stempler andre gamle efterladte, der sørger mere åbenlyst end de selv gør, som en pivskid eller et pivehoved. De gamles selvfremstilling som ikke-sørgende skal også forstås i relation til sorg som et stigma. Stigmatiserede, der allierer sig med normale har, ifølge Goffman, størst sandsynlighed for at opleve sig selv som ikke-stigmatiseret og dermed normal (ibid.:131). At den gamle efterladte oplever sig selv som ikke-stigmatiseret – ikke-sørgende – har afgørende betydning for, at opretholde en positiv selvforståelse, hvilket vi vender tilbage til i næste kapitel. Goffman understreger, at der er store fordele i at blive anset som normal, hvorfor ethvert stigmatiseret individ, der har muligheden for det, vil forsøge at ”passere”, dvs. fremstå som normal og ikke-stigmatiseret over for omgivelserne (ibid.:74):

Because of the great rewards in being considered normal, almost all persons who are in a position to pass will do so on some occasion by intent (Goffman 1990:95).

Vi mener, at det netop er det, interviewpersonerne gør, når de fremstiller sig selv som ”normale” i modsætning til stigmatiserede gamle efterladte, der sørger over tabet af et gammelt liv. I næste afsnit vil vi belyse gamles sorg fra en anden vinkel, nemlig med udgangspunkt i det institutionelle niveau.

De institutionelle rammer for gamle efterladedes sorg

På baggrund af den foregående analyse har vi karakteriseret den kulturelle forståelse af normal sorg i alderdommen som udramatisk, tenderende til ikke-eksisterende. I dette afsnit vil vi inkorporere endnu et niveau i analysen, idet vi vil undersøge, hvilken rolle samfundets institutionelle rammer spiller i forhold til den sociale konstruktion af sorg i alderdommen. Det ikke første gang i analysen, at vi belyser sorg fra et institutionelt niveau. Tidligere så vi, via Elias og Ariés' analyser, hvordan sorgkulturen og de institutionelle rammer er formet af en historisk proces, hvor der stilles større og større krav til individet om selvkontrol. I dette kapitel vil vi se på, hvordan nutidens sorgkultur for gamle – at sorg for gamle mennesker forventes at være udramatisk – ligeledes har sat sig igennem som et fravær af samfundsmæssige institutioner til håndtering af gamles sorg. Vi vil med udgangspunkt i Berger og Luckmanns teori om institutionalisering fremhæve den kontinuerlige vedligeholdelse af sorgkulturen.

Institutionalisering af sorg og fravær af sorginstitutioner

Institutionalisering kan, ifølge Berger og Luckmann, først og fremmest karakteriseres som vanemæssig adfærd, der genkendes og *typificeres* som selvfølgelig handlen. Bestemte typer af handlinger står i et gensidigt forhold til bestemte typer af personer (Berger & Luckmann 2007:92). Dvs. man knytter bestemte forventninger til bestemte typer af personer under bestemte omstændigheder. I denne sammenhæng betyder det, at der er bestemte forventninger til, hvordan gamle efterladte handler i relation til sorgen. Vi vil argumentere for, at når man tager for givet, at gamle efterladedes sorg er udramatisk eller ikke-eksisterende, netop *fordi* de er gamle (og har mistet et gammelt liv), så er det et udtryk for en institutionaliseret adfærd. Ikke-sorg er, som beskrevet, en adfærd, der *forventes* af de gamle efterladte. Dette betyder, at en gammel kvinde, der ikke udtrykker voldsom sorg over tabet af sin mand, udviser en *typisk* sorgadfærd for sin *type*, nemlig en gammel kvinde, der har mistet en gammel mand. Dette institutionaliserede betydningsunivers fremstår objektiveret, hvilket betyder, at det fungerer

som en meningsfuld og selvfølgelig virkelighed i den gamle efterlattes – og andre samfundsmedlemmers – bevidsthed. Den institutionelle orden kan repræsenteres af fysiske institutioner som eksempelvis staten.⁴⁷

Pointen med dette afsnit er at argumentere for, at institutionaliseringen af gamles sorg som udramatisk og ikke-eksisterende skal ses i sammenhæng med *fraværet* af sådanne fysiske samfundsmæssige institutioner, der kan legitimere gamle efterlattes sorg. Denne pointe vil vi uddybe med udgangspunkt i fænomenet sorggrupper, idet vi mener, at sorggrupper er et samfundsmæssigt eksempel på offentligt etablerede rum for sorgbearbejdning. Afgørende i denne sammenhæng er, at tilbud om sorggrupper specifikt henvendt til gamle, som nævnt, er yderst begrænsede. Derimod findes der et hav af sorggrupper for især børn og unge, der har mistet en forælder eller en anden nærtstående person, samt for pårørende til kræftpatienter mv. Denne prioritering fremstår paradoksalt, idet tab er mest hyppigt blandt gamle mennesker. Ældre Sagen gjorde i 2008 opmærksom på, at der måske eksisterer et udækket behov for sorggrupper for gamle. Der er i forlængelse heraf opstartet et forsøgsprojekt med de såkaldte ”Sorg og Livsmodsgrupper for Ældre” (Jensen 2008). Endvidere har psykoterapeut Ingrid Strøm dannet en sorggruppe målrettet gamle efterladte i Helsingør, hvilket dog foregår i privat regi (Strøm 2009) Dette er, så vidt vides, de eneste sorggrupper, der udelukkende er målrettet gamle efterladte. Som det fremgår, er de eksisterende tilbud og tiltag usystematiske og sporadiske, forstået på den måde, at de er opstået pga. tilfældige ildsjæles initiativer. Det skal dog nævnes, at nogle kommuner tilbyder såkaldt enkerådgivning til gamle, som mister deres partner.⁴⁸ (Lorentzen 2008). Det konkrete indhold i tilbuddet varierer fra kommune til kommune. Desuden er det, som ordet indikerer, kun rettet mod enker og altså ikke enkemænd (Lorentzen 2008). Ifølge lovgivningen⁴⁹ skal borgere over 75 år tilbydes forebyggende hjemmebesøg to gange årligt. Ved forebyggende hjemmebesøg forstås uopfordrede, men ikke uanmeldte, besøg i eget hjem med det formål at drøfte den pågældendes aktuelle livssituation. Dette kan eventuelt inkludere samtale om et tab af partner, men det er ikke givet. Den forebyggende konsulent kan imidlertid kun henvise til sorggruppe i så fald, der eksisterer et

47 Disse samfundsmæssige fysiske institutioner ville dog ikke eksisterer uden legitimitet – dvs. hvis ikke mennesker orienterede sig efter dem.

48 Hverken KL eller Ældre Sagen er klar over, hvor mange kommuner der har etableret enkerådgivning. Journalist Anne Mette Lorentzen har spurgt 17 kommuner om de havde enkerådgivning. Ud af de 16, der svarede, havde fire tilbud om enkerådgivning til kommunens borgere over 75 år. Én har rådgivning til både enker og enkemænd over 60 år (Lorentzen 2008)

49 På baggrund af lov nr. 1117 af 20. december 1995

sådan tilbud i kommunen.

Alt i alt eksisterer der ikke fast-etablerede sorggruppetilbud til gamle, i modsætning til andre aldersgrupper. Det vækker vores undren! Af samme grund handler det næste afsnit om, hvorledes vi kan forstå dette fravær af sorggrupper til gamle.

De gamle efterladdes ønsker

Interviewpersonerne giver udtryk for, at sorggrupper er noget, de hverken har haft eller har behov for. Maren og Vita beskriver en meget gennemgående holdning til sorggrupper, nemlig at det ikke er noget for dem, og at sorggrupper mest er for børn:

***Interviewer:** Har i oplevet at mangle nogen at snakke med? Ville I have taget imod tilbud fra en sorggruppe fx?*

***Maren:** Nja ... nej*

***Vita:** Nej. Det eksisterede ikke dengang*

***Interviewer:** Nej, ok. Tror I at det ville være noget i kunne have henvendt jer til, hvis det fandtes?*

***Vita:** Nej, jeg tror ikke jeg ville have opsøgt det*

***Maren:** Nej, jeg er heller ikke sikker på, om jeg ville. Jeg ved det ikke. Nej, jeg tror det ikke. At jeg skule sidde i en gruppe og tale om det, nej det tror jeg ikke, jeg ville have brug for. Jeg havde selvfølgelig også børnene. Så var det jo nok, ikke også. Så det, så det er jeg ikke sikker på. Jeg tror nu nok at dem, der har allermest brug for en sorggruppe, det er børn. Jeg tror børn, de har mere brug for en sorggruppe (bilag 8:483-493, se også bilag 7:801-808, bilag 3:380-383, bilag 4:332-342).*

De gamle efterladdes afvisende holdning til sorggrupper harmonerer med deres fremstilling af normal sorg i alderdommen som værende udramatisk. Endvidere harmonerer det med de institutionelle rammer for gamle efterladdes sorg. Vi finder det således ikke bemærkelsesværdigt, at de gamle interviewpersoner henviser til, at sorggrupper er for børn, idet det netop er børn, de institutionelle tilbud især henvender sig til. De gamle bekræfter således blot de rammer, der i forvejen er. Normal sorg for gamle efterladte anses ikke som voldsom nok til, at der er behov for hjælp udefra. Det gælder både de gamle efterladte, vi har talt med, såvel som på samfundsplan, hvilket vi mener, er eksemplificeret ved fraværet af sorggrupper til gamle. At et behov for sorggrupper ikke er et socialt acceptabelt behov blandt gamle efterladte, kommer til udtryk i en fokusgruppe. Her giver én af de i alt syv kvindelige

deltagere udtryk for, at hun måske gerne ville have deltaget i en sorggruppe. Denne holdning bliver dog hurtigt overtrumpet af de andre kvinder:⁵⁰

***Moderator:** Er der noget, som I kunne ønske jer, havde været anderledes? Kunne I fx ønske jer ... Nu ved jeg, at Ældre Sagen, hvor jeg arbejder, de har startet sådan et projekt op omkring, at man mødes med andre, som også lige har oplevet at miste deres partner. Var det noget, I ville have brugt?*

***Oda, Bodil, Helen, Lene og Karin:** Nej*

***Inger:** [lavt] Jooh det kunne da godt være [afbrydes]*

***Helen:** Det er nok for trist*

***Gunhild:** Nu har vi jo kommet sammen, undtagen Inger. Ellers er vi jo kommet sammen i mange år. Og det er vi jo bare fortsat med*

***Bodil:** Hvorfor skal man så finde nye? (bilag 7:819-827).*

Inger er den eneste i gruppen, der udviser interesse for en sorggruppe, men hendes svar overhøres af resten af gruppen. Hun afbrydes og gentager ikke senere sin holdning om sagen. Vi mener, at det skyldes, at Inger bryder med normerne for, hvad der i fokusgruppen anses som social acceptabel sorgadfærd. Sorggrupper forstås her som noget negativt, noget der er ”for trist”. Interviewpassagen understreger, hvordan sorgadfærd forhandles i sociale interaktioner. I gruppen opstår der hurtigt en enighed om, at de har hinanden, og derfor ikke har brug for udefrakommende hjælp.

Den kulturelle forventning til sorg i alderdommen kan meget simpelt karakteriseres som udramatisk. Det understreges på den ene side af interviewpersonernes udramatiske sorgfortællinger og ikke-behov for sorggrupper. På den anden side understreges det af, at der på samfundsplan ikke eksisterer tilbud til gamle om sorgbearbejdning. Det signalerer, at gamles sorg ikke kræver særlig opmærksomhed. Gamles sorg opfattes altså som uproblematisk eller ikke-eksisterende. Vi mener, at den manglende opmærksomhed på samfundsplan ligefrem kan *forstærke* de gamles udramatiske, banale sorgfortællinger. Vi vurderer, at fraværet af konkrete samfundsmæssige, institutionelle tiltag, som anerkender og legitimerer gamles sorg, kan medvirke til, at de gamle over for omgivelserne og sig selv reducerer sorgen til at være ikke-eksisterende. Eller til at de i hvert fald håndterer sorgen selv uden at bede om hjælp og støtte udefra, idet det anses som unormal sorgadfærd for en gammel person. Vi mener derfor, at de institutionelle rammer spiller en vigtig retningsgivende rolle for

⁵⁰ Det skal dog nævnes, at Inger adskiller sig fra de andre kvinder i fokusgruppen, idet hun som den eneste ikke kender de andre, mens resten af fokusgruppen er en fasttømret venindekreds.

de gamles sorghåndtering og for sorgkulturen i det hele taget. Ifølge Berger og Luckmann involverer institutionalisering altid en form for social kontrol. Relationen mellem individ og samfund kan således betragtes som en magtrelation, her en magtrelation mellem institutioner og individet, mellem sorgkultur og den subjektivt følte sorg:

Ved sin blotte eksistens kontrollerer institutioner også altid den menneskelige adfærd, idet de opretter definerede handlingsmønstre, som kanaliserer adfærden i én bestemt retning ud af de mange andre teoretisk mulige retninger (Berger & Luckmann 2007:93).

De institutionaliserede rammer er således afgørende for, hvad der anses som normal og unormal sorgadfærd. Normal og legitim sorg defineres hermed som en sorg, den gamle selv bør håndtere uden hjælp udefra, netop som vi så det i Elias' beskrivelser af formaliseringen af følelseslivet, hvor kravet om selvkontrol bliver større og større. Pointen her er, at den institutionaliserede adfærd – at gamle ikke har behov for ekstern hjælp – er objektiveret. Det betydningsunivers, som institutionerne repræsenterer, erfares af de gamle som en ubrydelig ”objektiv” virkelighed, der manifesteres i den individuelle bevidsthed. De gamle interviewpersoner afviser selv behovet for sorggrupper. Men ud fra Berger og Luckmanns perspektiv gør de det netop på baggrund af, at den institutionelle orden leder dem ad ganske bestemte veje. Omvendt bliver den institutionelle orden kun realiseret i kraft af udøvende individer, dvs. i kraft af, at de gamle *accepterer* den sociale orden. Dog mener vi ikke, at forholdet mellem de institutionelle rammer og individets subjektivt levede følelser er så sammenfaldende, som Berger og Luckmann fremstiller det. Vores empiriske materiale viser, at der også eksisterer et misforhold mellem de levede subjektive følelser og de institutionelle betingelser. Der eksisterer nemlig, blandt de gamle interviewpersoner, et meget lille – men ikke desto mindre *udtrykt* – behov for sorggrupper. Ruth giver, ligesom Inger, udtryk for, at hun *måske* ville have benyttet sig af tilbuddet, hvis det eksisterede:

Interviewer: *En sorggruppe – er det noget, du kunne forestille dig at bruge?*

Ruth: *Altså, det havde måske været fint nok, hvis det var, at der havde været en. Men det er ikke noget, vi har her. Der er blevet oprettet en sorggruppe inden for børn, der har mistet forældre med kræft osv. (bilag 4:332-344).*

Der er altså sprækker i de gamle interviewpersoners afvisning af brug af sorggrupper. Vi vurderer, at hvis man på samfundsplan etablerer sorggrupper til gamle vil det muligvis imødekomme et behov, som svagt skinner igennem hos de gamle efterladte i vores undersøgelse. Et behov, som vi mener, pt. ligger udforsket hen pga. den institutionaliserede

ordens insisteren på gamles sorg som udramatisk.

Opsummering

I dette kapitel har vi argumenteret for, at tabet af deres partner er en on-time begivenhed, dvs. en forventelig, naturlig og acceptabel hændelse i alderdommen. Det har konsekvenser for den måde de gamle håndterer sorgen på, idet det forventes, at sorgen er ikke-eksisterende eller i hvert fald udramatisk. De forventninger, der er til gamles sorg, er alderistiske, idet disse tager udgangspunkt i det tabte livs alder. Dvs. tabet af et gammelt liv ikke er en legitim og adgangsgivende grund til at sørge. Trods man normerne ved at sørge over tabet af et gammelt liv, så stemples man som en pivskid eller et pivehoved, hvilket, vi mener, er udtryk for, at gamle efterladte tildeles – og indtager – en stigmatiseret position i sorgkulturen. Gamle efterlattes alderistiske og stigmatiserede position i sorgkulturen understreges og forstærkes desuden af fraværet af fysiske samfundsmæssige institutioner, der kan varetage gamle efterlattes sorg. Med andre ord er gamle efterlattes sorg institutionaliseret som ikke-eksisterende. De gamle mennesker er desuden selv med til at reproducere denne position, idet de ikke hævder deres ret til at sørge. I næste kapitel vil vi se nærmere på de gamle interviewpersoners reaktioner på sorgkulturen og herunder deres håndtering af sorgen.

KAPITEL 10

REAKTIONER PÅ SOR GKULTUREN OG HÅNDTERING AF SORGEN

Forrige afsnit tog udgangspunkt i, hvordan de institutionelle rammer er med til at udstikke retningslinjer for sorgkulturen. I dette kapitel vil vi tage et andet udgangspunkt end det institutionelle, således vil vi fokusere på de mikro-processer, som også er med til skabe og vedligeholde kulturen. Vi vil zoome ind og se på, hvordan de gamle udtrykker sorgen. Med baggrund i Hochschilds følelseteori, så mener vi, at følelsesnormer har betydning for de følelser, vi føler. Vi har i foregående kapitel skitseret følelsesnormerne, derfor er næste skridt nu at undersøge, hvordan de gamle interviewpersoner reagerer på disse følelsesnormer. Som beskrevet, kan man anskue de gamle interviewpersoners fremstilling af en sørgende gammel person som stigmatiserende. Vi skal i det følgende afsnit se på, hvorledes de gamle interviewpersoner reagerer på den stigmatiserende position, som de tildeler sig selv i sorgkulturen. Men først skal vi se, hvordan de gamle fremstiller tabet som et brud. Dernæst vil vi belyse, hvordan de alligevel formår at (gen)skabe livskontinuiteten på trods af dette brud.

”Det er som at miste en del af sig selv”

Man mangler én at sludre med, især om aftenen, når man sidder, ikk’. Og mange andre ting kan man jo også sige, man mangler, altså. Og... og ting man lavede sammen og gjorde ved, ikk’. Det er jo ikke lige sjovt at gå ud alene vel. Det er jo hyggeligere, når man har en at følges med, ikk’ (bilag 8:15-20).

Maren er et udmærket eksempel på, hvordan de gamle efterladte italesætter sorgen som et tab af ”én at dele hverdagen med”. Det livslange ægteskab, som mange af de gamle interviewpersoner har haft med deres partner, betyder, at de har dannet et fælles system af vaner, rutiner og traditioner. Mønstre, der ofte ikke kan opretholdes uden den anden parts

tilstedeværelse. Derfor spiller afbrydelse af vaner en central rolle i de gamle interviewpersoners sorgfortællinger. De giver udtryk for, at de enten ser sig nødsaget til at omorganisere centrale mønstre i deres liv – eller til helt at udslette dele af deres tidligere liv. Dette gælder på det praktiske, såvel som på det sociale plan. Fx forklarer Vita, at hun var nødsaget til at sætte sig ind i regnskab, da manden døde (bilag 8:529, se også bilag 3:356). Karen fortæller, at hun mangler sin faste dansepartner (bilag 6:392). Andre føler det akavet at komme til selskaber alene (bilag 6:497-504, bilag 8:19). Selvom de gamle interviewpersoner godt ved, at partneren er borte, så har de svært ved at omstille sig og ændre de gamle vaner. Bodil forklarer, hvordan hun stadig lister på toilettet om natten for ikke at vække sin afdøde mand (bilag 7:299, se også bilag 8:570-75). Andre beskriver, hvordan de taler til tomme lænestole eller husker sig selv på, at de senere skal fortælle dagens oplevelse til partneren (bilag 7:299-300, 291, bilag 8:595).

Helena Lopata viser i et studie af amerikanske enkers liv, hvordan sorgens objekt ikke kan reduceres til døden alene, men at tabet også skal forstås som et tab af den person omkring hvem, den efterlattes liv var organiseret. Af samme grund betyder tabet af livspartner en desorganisering af den efterlattes liv. Jo mere central en rolle afdøde har i forhold til den efterlattes hverdag, des mere desorganiseret vil livet efterfølgende opleves (Lopata 1973:7). Det livslange ægteskab og de faste, indgroede vaner er således en årsag til, at de gamle interviewpersoners sorgfortællinger er fokuseret på brud. Hvordan de gamle håndterer dette brud, vender vi tilbage til. Her skal vi bemærke, at tabet af vaner og rutiner må ses i et større perspektiv. Det repræsenterer mere end tabet af selve vanen. Tabet er også et tab af identitet – et tab af sig selv – et tab af roller samt en tilvænning til nye roller. Tabet af en partner indebærer således mere end tabet af en elsket. Karen giver udtryk for, at hun føler tabet som en fysisk smerte: ”*altså jeg følte det jo som om – ja som om, jeg var blevet halveret og flået midt over*” (bilag 6:449-50). Flere udtrykker, ligesom Karen, at tabet af partneren også er som at miste en del af sig selv (bilag 5:206-8, bilag 6:449-50, bilag 8:219, bilag 10:155-157). At de gamle interviewpersoner udtrykker sorgen gennem rent fysiske begreber som at blive flået midt over eller miste en del af sig selv, mener vi, kan ses som udtryk for følelsens biologiske dimension. Shapiro forklarer, hvordan ægtefæller ofte har en fælles konstrueret identitet:

Death disrupts the deceased spouse's role in an interactionally constructed 'shared personality' (Shapiro 2002:307, se også Elias 1983:135ff).

Tabet af identitet skal, ifølge Lofland, først og fremmest forstås som et tab af roller. Tab afskærer således den efterladte fra at spille bestemte roller. Fx kan man ikke være hustru uden at have en mand, mor uden et barn osv. (Lofland 1982:223). Et tab af en central rolle er ofte ensbetydende med et tab af en del af ens "selv". De gamle efterladte, som vi har interviewet, giver udtryk for, at det afgørende element i denne sammenhæng er *tilvænningen* til nye roller. De efterladte skal definere sig selv på ny, eksempelvis som én der bor alene og kommer til selskaber alene og som en enke eller enkemand. Det synes alle interviewpersonerne enten er svært, eller i hvert fald fortæller de, at det kræver tilvænnning, fx har de færreste prøvet at leve alene. Karen uddyber:

Det er også efter fem år, at jeg er ved og se i øjnene, at jeg skal leve på en anden måde. Eller at det er et nyt liv. Eller at det er et anderledes liv, jeg har nu, ikke? Ej, jeg har sådan set hele tiden vidst, at jeg godt kunne, men jeg ville jo helst ikke leve selv eller alene, vel. Men jeg har da tænkt, at jeg nok godt kunne gøre det. Men jeg har faktisk aldrig prøvet at bo alene før. Det er nok mere almindeligt nu om stunder, man gør det (bilag 6:109-114, se også bilag 1:336, 380, bilag 3:152-53, bilag 4:17, 110-113, bilag 8:19, 58-75).

Som vi vil se i næste afsnit om de gamle interviewpersoners meningskonstruktion, så formår de fleste dog at identificere sig med nye positive roller.

At tilskrive tabet mening: En distancering fra et stigma

Selvom de gamle interviewpersoner oplever tabet som et brud, så tilskriver de tabet mening via forskellige forklaringer. Som beskrevet, er der en stor del af de gamle interviewpersoner, der knytter mening til tabet ved at henvise til deres afdøde partners høje alder. Nogle fremhæver, at partneren var syg og svagelig, og at denne nu endelig har fået fred og har det godt (bilag 1:259-261, bilag 3:124-126, bilag 4:200-201, bilag 10:245-258). Andre fremhæver, at de er troende, og at de derfor har en vished om, at de skal se deres partner igen (bilag 1:152-158, 226-231, bilag 3:278-279). Desuden henviser flere til vendingen "når ét lys slukkes, så tændes et nyt" og uddyber i denne forbindelse, at de har fået et nyt oldebarn eller

lignende (bilag 1:141-144, bilag 3:402-404, bilag 6:478-482). Karen beskriver, hvordan hendes aktive livsstil betyder, at hun ”kan holde ud at være i verden”, hvilket indirekte kan være med til at gøre tabet mere udholdeligt og meningsfuldt for hende:

***Interviewer:** Hvad vil det sige, at du foretager dig mange ting? Hvad tror du, det betyder for dig?*

***Karen:** Jamen, det tror jeg jo er med til, at jeg kan holde ud at være i verden. Altså, at jeg ... altså, hvis jeg sidder herhjemme hver dag og tænker på, hvor forfærdeligt det er, så bliver det jo kun værre*

***Interviewer:** Så det hjælper lidt med at holde tankerne på afstand?*

***Karen:** Ja, nogle gange tænker jeg også om, det er sådan, at jeg foretager mig en masse ting, fordi så er jeg fri for at tænke... på, at han ikke er der mere (bilag 6:319-324).*

Harald, Mary, Ruth og Elin giver udtryk for samme pointe som Karen, nemlig at deres aktive og udadvendte tilværelse har hjulpet dem gennem sorgen (bilag 1:202-212, bilag 3:29-32, bilag 4:113-116, bilag 10:208-220). At foretage sig noget og være aktiv er mere end bare en fysisk strategi, det er også en mental strategi, der gør, at de gamle holder modet oppe efter tabet af partneren.

De gamle interviewpersoner understreger, at de finder tabet meningsfuldt, og som beskrevet, at de *har* bearbejdet sorgen og er kommet videre. Det stigmatiserede individ kan, med henvisning til Goffman, søge at *korrigere* for de objektive fejl, det har – her sorgen – hvorefter det igen kan anses som ”normalt” og indgå i det ”normale” samfund:

The stigmatized individual can also attempt to correct his condition indirectly by devoting much private effort to the mastery of areas of activity ordinarily felt to be closed on incidental and physical grounds to one with his shortcoming (Goffman 1990:20).

Goffman indfanger her en vigtig funktion ved de gamle interviewpersoners meningstilskrivelse. Ved at fremhæve, at de finder tabet meningsfuldt, understreger de gamle interviewpersoner, at de har bearbejdet sorgen og derved distancerer sig fra det stigma, det er at være gammel og sørgende. De forsøger altså at korrigere for den ”fejl”, som sorg i alderdommen fremstilles som. I det følgende vil vi rette opmærksomheden mod én af de

forklaringer i de gamle interviewpersonernes meningstilskrivelse, som vi finder særlig gennemgående.

”Jeg har altid haft et lyst sind”

Forklaringen om et positivt livssyn er en gennemgående forklaring på, hvorfor de gamle interviewpersoner ikke sørger. Grunden til, at de håndterer sorgen, som de gør, er, at de har et positivt livssyn, et lyst sind eller er optimister (bilag 3:318-320, bilag 4:144-147, 153, bilag 10:85). Mary påpeger, at sorgen ligefrem *afhænger* af ens personlige mentalitet:

Fordi samtidig med at jeg mistede min mand, var der en af mine veninder, der også mistede sin mand. Og hun gik helt i spåner. Men hun har altid været pessimisten. Tungt sind, hvorimod jeg har altid haft et lyst sind. Og det hjælper. Det er helt sikkert, det gør det (bilag 3:318-320).

Mary fremstiller i citatet to vidt forskellige former for sorghåndteringer, men det indeholder samtidig et normativt element. Mary understreger således, hvilken af de to former for håndteringer, som er i overensstemmelse med følelsesnormerne, dvs. hvem, der håndterer følelserne rigtigt. Marys veninde reagerer på tabet af sin mand ved at ”gå i spåner”, idet hun ikke kontrollerer sine følelser. Mary stempler hende derfor som pessimist. Derimod tilskriver Mary sig selv rollen som den positive karakter i fortællingen, idet hun formår at beherske sine følelser. Hun er altså den diametrale modsætning til den pessimistiske veninde, idet hun, modsat veninden, ikke går i spåner. Det, vi ser her, er en normalisering af den kontrollerede sorg og samtidig en stigmatisering af den ubeherskede sorg. Ifølge Goffman kan det stigmatiserede individ indirekte søge at rette på det stigma, der er pålagt det, ved at bestræbe sig på at tillære eller overkomme aktiviteter, der ellers anses som umulige foretagender for personer med dette stigma (Goffman 1990:19f). Mary fremstiller ovenfor et tydeligt modsætningsforhold mellem på den ene side en pessimist, der sørger og på den anden side en optimist, der ser lyst på tilværelsen, og dermed ikke sørger. Underforstået, at det ikke er muligt at besidde begge egenskaber på én gang. Vi mener hermed, at de gamle interviewpersoner, ved at fremstille sig som en person med et lyst sind mv., samtidig udelukker muligheden for at blive stemplet som en sørgende pivskid, pivehoved, pessimist eller lignende. Et positivt livssyn er således en mental teknik, der anvendes for at efterleve

følelsesnormerne, der foreskriver ikke-sorg. I modsætning hertil, så indebærer det, at man er gammel og sørgende, at man er pessimist. Implicit i denne tankegang er, at sorg skyldes individets mentale tilstand. Denne logik kan vi genkende fra tidligere i sammenligningen mellem de yngre og gamle interviewpersoner. Her formåede de yngre at eksternalisere sorgen, hvorimod de gamle interviewpersoner altså mener, at sorgadfærd er et spørgsmål om ens indre mentale tilstand. Dette har konsekvenser for de gamles selvopfattelse.

De to gamle interviewpersoner, der modsat de andre, fremstiller sig som sørgende i deres fortællinger, påpeger, at de, ligesom Marys veninde, ikke har et positivt livssyn. Steen erkender, at han faktisk har en tendens til at være pessimistisk. Han understreger således meget direkte, at *"jeg tager altid sorgerne på forskud"* (bilag 5:54). Karen, der ligesom Steen udtrykker, at hun føler sorg, er lidt tvetydig i forhold til, hvorvidt hun mener, om hun besidder et positivt livssyn eller ej. Men ikke desto mindre mener hun, at livssynet er afgørende for sorgen:

Der tror jeg også, det kommer lidt an på, hvor positivt et livssyn man har i forvejen, fordi hvis man i forvejen har sådan en lidt melankolsk måde at se på, så tror jeg altså også, at det bliver endnu sværere ... (bilag 6: 288-293).

Steen og Karen påtager sig det stigma, det er at være sørgende. Steen påtager sig samtidig den negative rolle som pessimist, og som vi vil se senere, så betvivler Karen sin egen følelshåndtering, dvs. det, at hun fortsat sørger. At en gammel sørgende er en pessimist illustrerer, hvordan en gammel sørgende person reduceres til at være indbegrebet af de negative egenskaber, det, via stigmaet, tilskrives – her det pessimistiske livssyn. Denne brist forventes, med andre ord, at berøre alle sfærer af den sørgendes liv, således at personen ser pessimistisk ikke bare på tabet, men i det hele taget er en pessimistisk person. Når man ikke lever op til følelsesnormerne, kan det have den konsekvens, at man forstår sig selv negativt, ligesom Steen gør. Karen definerer dog ikke sin sorghåndtering så entydigt negativ, som Steen. Tværtimod, så betvivler hun – om end forsigtigt – den kulturelle forståelse af, at sorg nødvendigvis skal bearbejdes, og om sorgen i det hele taget *kan* bearbejdes:

... man kan jo ikke få den [sorgen] væk. Man kan jo ikke lukke den ude fra sine tanker og sit hjerte, vel. Men det tror jeg ikke, er klogt (bilag 6:318).

Karens forsigtige – men ikke desto mindre udtrykte – forsøg på at bryde med den objektive virkelighed, har Goffman identificeret som tredje måde, hvorpå den stigmatiserede kan reagere på stigmaet:

The person with the shameful differentness can break with what is called reality, and obstinately attempt to employ an unconventional interpretation of the character of his social identity (Goffman 1990:21).

Det er især i skæringspunktet mellem, ”hvad jeg føler” og ”hvad jeg bør føle”, at de følelsesmæssige konventioner kommer til udtryk (Hochschild 2003:57), hvilket Karen beskriver i nedenstående citat. Hun er således bevidst om følelsesnormerne og dermed omgivelsernes forventninger til hende, men hun er ikke helt enig i dem og formår ikke at tilpasse sig dem fuldt ud:

Jeg har da også tænkt meget på det her med om ... om jeg hænger for meget fat i det, der var engang ikk'... Og det er jo sådan lidt svært. Det er der jo nok nogle, der vil synes, jeg gør, tror jeg. Men hvad skal man gøre ved det? [griner] (bilag 6:288-293).

Det er dog ikke nemt at bryde med de kulturelle forståelser, hvilket fremgår af Karens retoriske – og noget opgivende – spørgsmål ”hvad skal man gøre ved det?”. Karen udtrykker en indre splittelse. Hendes følelser fortæller hende, at hun sørger, og hun føler egentlig ikke, at det er forkert, men nødvendigt. Dog er hun samtidig bevidst om, at det, ifølge normerne, ikke er korrekt sorgadfærd, derfor spørger hun også sig selv, hvorvidt hun ”hænger for meget fat i det, der var engang”. Karen er altså, trods sit forsøg på at bryde med normerne, på nippet til, som Steen, at tilskrive sig rollen som pessimist. Dermed reproducerer hun den kulturelle forståelse af, at en gammel sørgende er lig en pessimist. Hun bekræfter normaliseringen af den beherskede (ikke eksisterende) sorg, og vedligeholder samtidig patologiseringen af den gamle sørgende.

Hvordan de forskellige forklaringer, dvs. meningskonstruktioner, bidrager til en positiv selvforståelse, vil vi uddybe i det følgende afsnit.

Narrativets funktion "Det er ikke meningsløst"

Jeg sidder i en lys havestue foran et fint opdækket kaffebord. Vi taler om Haralds kone, Kirsten, som døde for tre måneder siden. Jeg spørger, hvordan han tager det. Han svarer, at han ikke sådan mærker til sorg. Det undrer mig. Senere forklarer han, at han havde ventet, at hun ville dø, og at man jo må se fornuftigt på det og sige til sig selv, at "vi alle jo er nødt til at dø". Jeg synes, at han undviger at svare på mit spørgsmål, og jeg har svært ved at skjule min irritation, da jeg stiller det næste, lidt provokerende, spørgsmål; "Hvad nu, hvis man ikke ser fornuftigt på det"? Til min forbavselse er Harald mindst ligeså overrasket over mit spørgsmål, som jeg for lidt siden var over hans svar. Han læner sig frem i stolen, rynker brynene, hæver stemmen, og siger med en både frustreret og irettesættende tone: "Jamen, man skal da se realistisk på det!" (bilag 1:285, 140-143).

I forrige afsnit så vi, hvordan de gamle interviewpersoner, gennem deres sorgfortællinger, distancerer sig fra sorgen og fra rollen som sørgende. I dette afsnit vil vi se på en anden funktion ved de gamle interviewpersoners fortællinger, nemlig, hvad det betyder for deres selvforståelse og sorg, at de distancerer sig og skaber mening med tabet. Vi vil belyse, hvordan selvfremsættelsesteknikkerne, udover distancering, også er en måde at opretholde et positivt selvbillede på – det på trods af, at en gammel efterladt er i "risikozonen" for at blive stemplet som en sørgende pivskid. Dermed sonderer vi mellem henholdsvis den indre og den ydre funktion ved narrativet, selvom de i praksis er uadskillelige. Den ydre funktion ved narrativet er, at denne fungerer som individets selvfremsættelse udadtil, mens den indre funktion er, at sorgfortællinger også er en måde, hvorpå individet indadtil skaber en forståelse af sig selv og sin placering i forhold til større kulturelle fortællinger. Vi vil, med andre ord, fokusere på forholdet mellem narrativitet, kultur og identitet.

At skabe mening og sammenhæng

Den ovenstående passage med Harald illustrerer, hvordan interviewer og interviewperson taler ud fra forskellige virkelighedssfærer og forhandler identitet. Intervieweren sætter spørgsmålstegn ved Haralds identifikation af sig selv som ikke-sørgende. Hun accepterer ikke Haralds forklaring om, at man skal se fornuftigt på det, som en legitim begrundelse for, at han ikke sørger. Hun forstår ikke, hvordan han bærer sig ad med ikke at sørge over tabet af den kvinde, han har kendt siden barndommen, og som har været hans kone gennem de seneste 64 år, indtil hun døde for kun tre måneder siden: For det første har intervieweren en forventning

om, at tab altid følges af sorg. For det andet handler sorg om følelser, og følelser er, i interviewerens verden, hverken rationelle eller fornuftige, sådan som Harald giver udtryk for. De er det modsatte, nemlig irrationelle. At følelser er irrationelle er formentlig en udbredt forståelse, men her må vi huske på, at Hochschild betegner irrationaliteten som en *tolkning* – ifølge hende, er følelserne grundlæggende rationelle (2003:212). Den forståelsesramme eller fortælling, som Harald former, forekommer netop rationel, når man, ser den ud fra den narrative praksis, som Gubrium og Holstein abonnerer på: Her indgår narrativet i en bredere kulturel fortælling, i dette tilfælde en bredere kulturel fortælling om alderdom, død og sorg. Harald sætter således tabet af sin livspartner ind i en, for ham, meningsfuld sammenhæng, nemlig at døden er en naturlig – i betydningen *selvfølgelig* – hændelse, som vi derfor må acceptere. Dermed identificerer han sig som ikke-sørgende, og han opretholder dermed et positivt selvbillede. Han er ikke en pivskid, hvilket han, ifølge ham selv, ville være, hvis han sørgede over tabet (bilag 1:304-320). Denne pointe er, som beskrevet, gennemgående for de gamle interviewpersoner. Ifølge Morten Hoff er det netop gennem narrativer som Haralds, at fortælleren skaber meningsfulde beretninger og forståelser af begivenheder, både over for sig selv og overfor andre. I forlængelse heraf skaber man sin identitet og væren (Hoff 2006:107). Det betyder, at det ikke bare er selve hændelsen – her døden og tabet af en partner – der skaber sorgfortællingen. Sorgfortællingen, eller den narrative struktur, skaber også hændelsen, eller mere præcist *tolkningen af hændelsen*.

Sorgfortællingernes meningskonstruktion kan sammenlignes med den form for meningskonstruktion, som kronisk sygepatienter ofte foretager med stor succes. Clive Seale fremhæver, hvordan kronisk syge patienter netop anvender narrativer som en måde, hvorpå de rekonstruerer mening – en mening, som ellers ofte går tabt, når centrale rytmer og rutiner i hverdagen må opgives pga. sygdommen. På trods af medicinske forklaringer og forståelser af sygdommen, så former de uheldeligt syge patienter deres egne personlige forklaringer på, hvorfor de befinder sig i den tilstand, som de er i. Denne narrative rekonstruktion af biografi og identitet er med til at give livet en ny mening og betydning (Seale 1998:26). I de næste afsnit vil vi se nærmere på logikken i de gamles meningskonstruktion.

Diskontinuitet som alderdommens kontinuitet

Der eksisterer en interessant og gennemgående modsætning i de gamle efterladtes sorgfortællinger, en modsætning mellem brud og kontinuitet. Det er grundlæggende en modsætning mellem brud og kontinuitet, en modsætning mellem kaos og orden. På den ene side giver interviewpersonerne alle udtryk for, at de oplever et livsbrud – et brud med rutiner, vaner, roller og fælles livshistorie – og de italesætter tilmed bruddet så kropsligt som ”*at blive flået midt over*” (bilag 6:549, se også bilag 1:333 bilag 4:110, bilag 6:449-50, bilag 10:155-56). På den anden side forklarer både Ruth, Elin, Maren, Vita og Harald, at tabet er acceptabelt, dvs., at de udtrykker ikke vrede, bitterhed eller endog blot meningsløshed i forbindelse med tabet (bilag 1:286, 151-155, bilag 4:200-214, bilag 8:33-35, 51-52, bilag 10:94-96). Hvordan kan tabet på en gang være et voldsomt livsbrud, et tab af identitet og samtidig acceptabelt for disse interviewpersoner? Det er her, at narrativet, og den meningsskabende det bidrager med, er centralt for at forstå, hvordan interviewpersonerne håndterer sorg. I fortællingen indskrives abrupte og tragiske hændelser i meningsfulde sammenhænge, så livskontinuiteten kan genoptages, og sorgen kan beherskes i overensstemmelse med de kulturelle forventninger. De gamle interviewpersoner forstår tabet som acceptabelt, og dermed rekonstruerer de livets kontinuitet.

Narrativet fungerer altså som et bindeled mellem kultur, identitet og sorg. Det bindende og meningsskabende led kan, som beskrevet, være alt fra ”Guds vilje” til ”naturens lov”. Harald tilskriver sin kones død mening ud fra devisen om, at døden er forventelig i alderdommen, og de øvrige gamle interviewpersoner gør noget lignende. Denne meningstilskrivelse repræsenterer en bredere kulturel forståelse af alderdommen som en livsfase, i hvilken man skal og bør forvente alle dårligheder. Til trods for, at Harald oplever tabet som naturligt, så oplever han det samtidig som et livs- og kontinuitetsbrud: ”*..man har mistet sin halvdel. Det har man. Det har man*” (bilag 1:333). Vi vil argumentere for, at det kontinuitetsbrud, som Harald og de øvrige gamle interviewpersoner oplever, transformeres via narrativet til et – i relation til kulturens meningshorisont – *meningsfuldt brud*. Logikken er altså, at alderdommens kontinuitet netop *ikke* er kontinuitet, men derimod det modsatte, nemlig diskontinuitet. Alderdommens kontinuitet er diskontinuitet!

Den foregående analyse illustrerer sammenspillet mellem kultur, identitet og narrativitet. De gamle interviewpersoner, der skaber en mening med tabet af partneren, kan samtidig identificere sig selv som ikke-sørgende og dermed opretholde et positivt selvbillede. De lever op til de kulturelle forventninger om gamles sorg som behersket og accepterende. I det næste afsnit vil vi se, hvordan det at leve op til normerne kræver en aktiv indsats på det følelsesmæssige plan.

Følelshåndtering: "Jeg prøver at se lyst på det"

Ifølge Hochschild eksisterer følelser ikke uafhængig af individets aktive forsøg på at *håndtere* følelsen. Med andre ord, så er individets håndtering af en følelse en afgørende del af selve skabelsen af denne følelse, hvilket hænger sammen med, at Hochschild anser følelser som en interaktion mellem biologiske og sociale faktorer (Hochschild 1990:120). Denne pointe genfinder vi her hos Elin, der forklarer, at det lyse sind ikke kommer af sig selv, men at det derimod er noget, som hun bevidst arbejder på at frembringe:

Så derfor prøver jeg på at lyde lidt optimistisk. Og prøver selv at se lidt lyst på det. Fordi jeg siger, at vi er blevet skånet for meget ved, at han døde så hurtigt. For det, han skulle have været igennem ude på sygehuset, det var noget, der trak tænder ud på os begge to. Så på den vis, når nu det skulle være, så er det godt, at det gik så hurtigt (bilag 10:85-86, se også bilag 6:521-527).

Karen beskriver, hvordan hun aktivt forsøger at tøjle sin sorg: "Men jeg prøvede på sådan ikke at tude så meget, når jeg var sammen med andre (bilag 6:228-229). Hochschild understreger, at følelshåndtering ikke sker tilfældigt, men at følelsesnormerne spiller en afgørende rolle, idet de sætter rammerne for legitim følelsesadfærd:

Acts of emotion management are not simply private acts; they are used in exchanges under the guidance of feeling rules. Feeling rules are standards used in emotional conversation to determine what is rightly owed and owing in the currency of feeling. Through them, we tell what is "due" in each reaction, each role (Hochschild 2003:18, se også Hochschild 1979:552).

De gamle interviewpersoners fremstilling af sig selv som personer, der ser lyst på tingene og derfor ikke udvikler negative eller andre upassende følelser i forbindelse med tabet af deres

gamle partner, skal altså *ikke* forstås som en objektiv eller iboende egenskab, som nogle mennesker har, og som andre ikke har. De gamle interviewpersoners selvfremstilling som optimister, der formår at se lyst på selv tragiske hændelser, er en mere eller mindre bevidst *strategi* til følelshåndtering, som de har valgt at leve deres liv i overensstemmelse med. Ifølge Hochschild består en central følelshåndtering i at skabe en slags følelsesmæssig sti⁵¹. Via denne forsøger man at føle det, der anses som passende i forhold til det sted, man rent følelsesmæssigt bestræber sig på at være eller bevæge sig hen. Når de gamle interviewpersoner igen og igen fremhæver deres lyse sind, mener vi, at det kan det ses som en følelsesmæssig sti, som de bevidst bestræber sig på at håndtere deres følelser i overensstemmelse med. At følge den følelsesmæssige sti gør det desuden *umuligt* – hvis man vel at mærke vil opretholde kontinuiteten i sit livsnarrativ – at anskue tabet ud fra et pessimistisk livssyn.

Hvordan er det overhovedet muligt at ændre en følelse gennem følelshåndtering? Hochschild definerer to strategier, som individet kan anvende i forbindelse med følelshåndtering, henholdsvis deep acting og surface acting.⁵² Surface acting er en metode, hvor individet bevidst *ændrer* sin ydre fremtoning. Det vil ofte indebære, at den indre følelse også ændrer sig, så den stemmer overens med den følelse, som individet udadtil giver udtryk for. Hele formålet med at ændre sin ydre fremtoning er, med andre ord, at ændre sin indre følelse og netop komme til at føle det, som man udadtil giver udtryk for. Deep acting adskiller sig fra surface acting, idet individet i forbindelse med surface acting ændrer følelsen udefra og ind, mens det i deep acting er omvendt, altså indefra og ud. Gennem deep acting ændrer man sin følelse ved at ændre *mere* end blot den ydre fremtoning. Dette kan gøres ved fx at gentage eller messe noget for sig selv. Desuden kan man ændre sin følelse ved bevidst at visualisere en afgørende del af virkeligheden på en anden måde (Hochschild 1990:120f). Når interviewpersonerne, som beskrevet, tilskriver tabet mening via forskellige forklaringer, så mener vi, at det samtidig er en måde, hvorpå de håndterer deres følelser gennem deep acting. Mary beskriver, hvordan hun minder sig selv om, at hendes mand var gammel, da han døde,

51 Oversat fra Hochschilds betegnelse ”emotionel pathway”.

52 Hochschild udvikler sin udlægning af disse strategier i perioden mellem sine to udgivelser, henholdsvis ”The Managed Heart” fra 1983 (vi anvender dog her en udgave fra 2003) og ”Ideology and Emotion Management” fra 1990. Vi vil tage udgangspunkt i hendes seneste beskrivelse fra 1990.

og at det derfor ikke *burde* vække de store sorgfølelser i hende:

Nu kan jeg godt sig til mig selv, "han var 86, så har han jo også haft et langt liv" – vi ved jo godt alle sammen, at vi skal herfra, det er det eneste, vi kan være helt sikre på ... (bilag 3:184-186).

Ifølge Hochschild betyder følelsesnormerne, som nævnt, at man fx ikke blot *føler* sorg til en begravelse, men mere afgørende, at man også ved, at man *bør* føle sorg. Mary minder sig selv om, hvilke følelsesnormer, der i situationen er retningsgivende. Hun forsøger at transformere sine følelser, så de stemmer overens med det, hun mener, der forventes af hendes følelser. Vi vurderer, at det netop er denne strategi, som de gamle interviewpersoner anvender, når de tilskriver tabet mening ved fx at henvise til den afdødes kronologiske alder. De minder sig selv om følelsesnormerne og forsøger at håndtere deres følelser i overensstemmelse hermed. De gamle interviewpersoners meningstilskrivelse fungerer altså som "rule reminders", dvs. måder, hvorpå de minder sig selv om, hvad de *bør* føle for at leve op til følelsesnormerne. Med andre ord kan man give ordrer til sine følelser om at ændre sig, hvilket nogle gange virker og andre gange ikke. Det er dog vigtigt at understrege, at uanset hvad, så fjerner ordren ikke selve følelsen – ordren fortrænger kun signalet fra følelsen (Hochschild 2003:33ff). Det betyder, at selvom de gamle interviewpersoner håndterer deres følelser i overensstemmelse med følelsesnormerne og dermed ikke sørger over tabet af deres partner, så er det ikke ensbetydende med, at eventuelle sorgfølelser forsvinder. Det betyder altså blot, at de upassende følelser fortrænges og ikke kommer til udtryk udadtil.

Opsummering

For det første skal de gamle interviewpersoners selvfremsstilling som ikke-sørgende forstås ud fra en samfundsmæssig kontekst, i hvilken det anses som upassende at sørge over tabet af et gammelt liv. For det andet håndterer de gamle interviewpersoner sorgen i overensstemmelse med de sociale følelsesnormer – i overensstemmelse med sorgkulturens forskrifter for korrekt sorgadfærd. Det gør de ved at tilskrive tabet mening, hvormed bruddet – som tabet opleves som – indskrives meningsfuldt i den kontinuitet, som livet er. For det tredje fremgår det, at der er flere måder, hvorpå de kan tilskrive tabet mening. Vi mener, at en helt grundlæggende håndteringsstrategi er fortællingen om et positivt livssyn som et iboende karaktertræk, der er uforeneligt med sorg. De gamle interviewpersoner giver udtryk for, at deres positive livssyn hjælper dem med at bearbejde sorgen og være ikke-sørgende. Livssynet hjælper dem altså med at leve op til følelsesnormerne.

KAPITEL 11

INTERPERSONEL SORGHÅNDBTERING

Det samme objekt – gamle efterlattes sorg – er udgangspunkt for den følgende analyse, men vi vil nu belyse fænomenet fra en ny vinkel. Vi vil se, hvordan sorg formes via interpersonelle processer. Herunder interaktioner mellem pårørende og efterladte. Derfor vender vi for en stund blikket mod den anden part i de sociale interaktioner, nemlig de pårørende. Vi vil først se nærmere på pårørendes forståelse og håndtering af gamle efterlattes sorg. Dernæst ser vi på, hvordan de gamle håndterer sorg i interaktion med omgivelserne. Gruppen af pårørende interviewpersoner er, som sagt, afgrænset til børn af gamle efterladte, idet de gamle interviewpersoner giver udtryk for, at deres børn er af stor betydning for deres håndtering af sorgen og deres videre liv efter tabet af ægtefællen.⁵³ Vi vil i analysen anvende Candace Clarks teori om sympatiudveksling af to årsager. For det første mener vi, at Clarks teori om sympatiudveksling er aktuel, fordi man kan forstå pårørendes håndtering af gamles sorg som en udveksling af sympati (eller mangel på samme). For andet, fordi Clarks teori berører den interpersonelle dimension inden for følelshåndtering. Selvom Hochschild *har* blik for det interpersonelle (se fx Hochschild 2003:57f, 65), så mener vi ikke, at hun tildeler det interpersonelle tilstrækkelig opmærksomhed i sin teori. Hochschild formår ikke forklare, hvorfor individer kan handle anderledes, end følelseskulturen foreskriver. Følelseskulturen forhandles kontinuerligt i de sociale interaktioner, og det er netop, hvad dette afsnit vil understrege. Som en konsekvens heraf har vi valgt at supplere Hochschilds teori ved at bringe Clarks sympatibegreb ind i analysen. Clarks teori fremhæver en vigtig dimension vedrørende følelsesnormerne, nemlig hvorfor nogle gamle efterladte får sympati i forbindelse med sorgen og andre ikke. Vi vil belyse, hvordan sorgkulturen modificeres af den konkrete kontekst, dvs. den konkrete relation har en afgørende betydning for den sympati, der udveksles.

⁵³ Det skal i denne sammenhæng understreges, at de pårørende børn, vi har interviewet til specialet, ikke har nogen relation til de gamle efterladte interviewpersoner, hvilket vi også har beskrevet i del II om metode.

Clarks sympatibegreb

Sympati er, ifølge Clark, en social følelse, hvilket blandt andet betyder, at sympati implicerer mere end én aktør: ”*It can come about only through interaction, real or imagined*” (1992:31). Hun påpeger endvidere, at denne følelse er guidet af, på den ene side de kulturelle følelsesnormer, og på den anden side af strukturen i forholdet mellem personer (1987:290). Vi vil i de følgende afsnit særskilt behandle henholdsvis, hvilken rolle følelsesnormerne samt strukturen i forholdet betyder i forhold til at opnå sympati på baggrund af tabet af en gammel partner. Men først må vi forstå præcist, hvad sympati er.

Sympati er en følelse, der styres af de sociale følelsesnormer, og som indebærer at være ked af det på en andens vegne (ibid.:291). Dette involverer tre elementer, nemlig *empati*, *følelse* og *udtryk*.⁵⁴ Empati er evnen til at kunne sætte sig i den andens sted og er en præmis for overhovedet at kunne føle sympati for den anden. Empati *kan* lede til sympati, men det er ikke givet. Fx kan man udmærket forestille sig en situation, hvor man kan sætte sig i den andens sted og forstå den andens følelser, uden at man nødvendigvis finder den andens reaktion passende, dvs. uden, at man egentlig føler *med* personen. For at føle sympati, må empati nødvendigvis kombineres med enten følelse eller udtryk. Følelse er en ”fellow feeling”, hvilket betyder, at man faktisk deler den gamle efterlades følelser og reaktion på tabet mv. Udtryk skal forstås som et kulturelt tilpasset udtryk, hvorigennem sympatisøren giver udtryk for at føle med den anden parts ulykke, fx kan man udvise sympati gennem kulturelt bestemte ritualer (ibid.:294ff).⁵⁵

Inden vi vender os mod empirien vil vi bemærke, at vi bruger begrebet ”medlidenhed” på linje med ”sympati”, idet interviewpersonerne selv anvender dette begreb, når de omtaler forhold, som vi mener, kan tolkes som udtryk for sympati. Clark anvender ikke selv begrebet medlidenhed⁵⁶, men hendes empiri viser, som vores, at interviewpersonerne anvender begrebet på linje med sympati. Hun tilføjer, at medlidenhed ofte refererer til stærkere følelser end sympati (Clark 1987:294).

54 Clark anvender betegnelserne empathy, sentiment og display eller expression for disse begreber.

55 Selv når det drejer sig om følelsen selvmedlidenhed, involverer det to aktører. Selvmedlidenhed er mulig, fordi mennesket er selvrefleksivt, dermed involverer selvmedlidenhed en forestillet aktør. Selvmedlidenhed er dermed en sympatiudveksling, idet den involverer to aktører, forstået som to ”selv” (1987:296).

56 Oversat fra det engelske ord ”compassion”.

De pårørendes forståelse af den gamle efterladtes sorg: "Det er en del af tilværelsen og livet ved at blive gammel"

I dette afsnit ser vi nærmere på de pårørendes håndtering af gamles sorg. Vi vil se, at de to pårørende interviewpersoner, Asger og Jens, ikke mener, at deres forældres sorg er en berettiget sympatigrund. Deres forståelse af tabet af et gammelt liv harmonerer således med de følelsesnormer, vi identificerede tidligere. Som vi har argumenteret for andetsteds i specialet, så betyder følelsesnormerne, at sorgen over tabet af et gammelt liv ikke er berettiget. Det indebærer, at de gamle efterladte ikke, ifølge følelsesnormerne, er berettiget til at modtage sympati.

Interessant er det dog, at vores undersøgelse viser, at gamle, på trods af, at følelsesnormerne foreskriver det modsatte, rent faktisk i praksis modtager sympati fra deres pårørende.

Sorgkulturen er altså *ikke* determinerende for den sympati, de gamle modtager, og sorgkulturen er *ikke* determinerende for de følelser, som udveksles. Dette vil vi forklare med udgangspunkt i den betydning, som Clark tilskriver strukturen i forholdet: Selvom de gamle, qua kulturens normer for gamle efterladte, ikke er berettiget til at modtage sympati, så kan de, pga. (familie)strukturen i forholdet, *alligevel* være berettiget til at modtage sympati.

Vi starter med at se på, hvad Asger og Jens mener, at følelsesnormerne foreskriver med hensyn til sympati og bevæger os derefter, i næste afsnit, videre til at se på den sympatimæssige praksis, der rent faktisk finder sted. Hverken Asger eller Jens har medlidenhed med deres forældres sorg.

Asger afviser helt, hvad han opfatter som morens forsøg på at få medlidenhed:

...hun har hele tiden [efter hendes mands død] selv sagt, at hun kun vil leve et par år endnu, men det er ikke blevet til noget, det tror jeg mere er sådan for at få lidt medynk: "Neej, hold nu op, mor!" Jeg tror ikke, at hun mener det (bilag 12:359-361).

Årsagen til, at Asger ikke tager sin mors udsagn alvorligt, forklarer han med, at han ikke tror, at hun i virkeligheden føler den store sorg over tabet. Han begrundet det med, at farens død var en *forventet* hændelse, idet han var syg og svækket forinden. Desuden påpeger Asger, at moren har oplevet en frihed i forbindelse med tabet og henviser til farens tiltagende humørsvingninger frem mod sin død (bilag 12:149-53). Hvor vi tidligere primært har set, at alderismen knytter sig til den afdødes alder, så viser dette, at alderismen ligeledes knytter sig til den efterladtes alder: Asger

tolker ikke morens reaktioner på tabet som udtryk for sorg, men derimod som et forsøg på at få medynk. Når et gammelt menneske udtrykker en følelse som ked-af-det, tolkes det i dette tilfælde som piveri. Miriam Moss mfl. forklarer, at man på samfundsplan ofte tilskriver gamle menneskers sorgreaktioner som en problematik, der er forårsaget af deres høje alder, og dermed ikke genkender deres sorg som sorg:

People may view older persons' normal response to bereavement as problem of old age (e.g. fatigue, confusion, loneliness, and social withdrawal) (Moss et al. 2002:245).

Alderdommen sætter således rammer for, hvordan den efterladtes følelser tolkes. Gamle menneskers sorg reduceres til at være udtryk for noget andet end sorg, fx et forsøg på at få medynk. Jens vurderer, i modsætning til Asger, at hans far er chokeret og i dyb sorg efter tabet af sin partner. Jens mener desuden, at faren ligefrem har mistet livsmodet (bilag 11:82-90). Jens *forstår* det ikke, men han prøver at sætte sig i farens sted. Han udviser, med Clarks ord, empati, men uden reelt set at føle *med* sin far, (dvs. sympati bestående af empati og udtryk):

Jens: *Altså efter chokket kommer han ned i sådan en dal, sådan forstår jeg det, hvor han ikke rigtig har lyst til at leve mere*

Interviewer: *Kan du forstå det?*

Jens: *Jeg kan ikke forstå det. Men ud fra hans verden, tror jeg godt, at jeg kan forstå det, for i hans verden var det der med, at hun døde først, det var ikke noget, han havde regnet med (bilag 11:89-93, se også bilag 2:263-270).*

Jens tilskriver farens sorg mening ved at understrege, at tabet skete pludseligt og uventet: *”han havde ikke regnet med det”*. Den samme pointe, men dog med modsat fortegn, kommer Asger frem til, når han forklarer, at han ikke vurderer, at hans mor føler nogen dyb sorg over tabet af sin partner, idet dødsfaldet var ventet.

For at en hændelse kan udløse sympati, skal den, ifølge Clark, kunne karakteriseres som *uheldig*. Kendetegnende for den vestlige verdens forståelse af uheld er, at individet befinder sig i en tilstand, som hverken er normal eller naturlig (Clark 1992:84).⁵⁷ Som beskrevet, forstår den

⁵⁷ Clark betegner også dette bedømmelseskriterium for princippet om “Belief in a just world”. Det bygger på, at sympati oftest forekommer, når man vurderer, at et individ er udsat for uretfærdighed (Clark 1987:299).

vestlige kultur alderdommen som en livsfase, der er præget af diskontinuitet. Dvs. alderdommen forstås som en livsfase, i hvilken man bør og kan forvente selv de værste hændelser. Med andre ord er døden en naturlig og forventelig hændelse i alderdommen. Dette betyder, at *selvom* Jens' mor døde pludseligt uden egentligt forvarsel, så skete dødsfaldet indenfor rammerne af en livsfase, hvor døden er ventet og naturlig. Tabet kan altså ikke karakteriseres som et uheld:

***Interviewer:** Følte du nogensinde medlidenhed med din far over, at han havde mistet din mor – sin kone?*

***Jens:** Nej. Det gjorde jeg ikke. Det er livets gang, at man dør. Jeg er ked af, at han har mistet sin kone, men sådan er tilværelsen. Det er en del af tilværelsen og livet ved at blive gammel. Det er helt naturligt (bilag 11:372-75, se også bilag 2:266-270, bilag 12:45-47).*

Tabet af en elsket er ellers en af de hændelser, som Clark identificerer som en berettiget grund til at modtage sympati (1987:298). Vi mener, at Clark her overser en meget væsentlig pointe, nemlig at et tab ikke blot er et tab, men at nogle tab anses som uheldige, mens andre tab anses som naturlige. Tab tillægges altså forskellig værdi alt efter den afdødes alder. Som understreget tidligere, er et menneskes samfundsmæssige betydning ikke en konsistent og kontinuerlig størrelse, derimod varierer og ændrer den sig fx i takt med, at man bliver ældre. Berettigelsen til at modtage sympati er derfor ikke givet på forhånd: Tabet af en elsket er ikke *altid* en berettiget sympatigrund – det afhænger af det tabte livs alder! Dette er alderisme.

Desuden tilføjer Clark, at en sympatiberettigende hændelse ikke må være *selvforskyldt*, idet omstændighederne så ikke længere kan karakteriseres som uheldige. Denne pointe understreges af Jens. Han forklarer, at det er den gamles egen opgave at forberede og ruste sig mod sorgen, *før* tabet sker. Han indikerer i denne sammenhæng, at sorgen over tabet af et gammelt liv derfor delvist er selvforskyldt:

Jeg tror, at hvis han skulle have gjort noget anderledes, så tror jeg, at det er vigtigt, at man vurderer, at begge parter kan falde bort først. For han kunne godt have været bedre rustet til selv at skulle klare sig, end han var (bilag 11:118-120, se også 288).

Tab er, ifølge de pårørende, ikke en sympatiudløsende hændelse. Ovenstående citat understreger desuden en interessant pointe, nemlig at den manglende sympati ikke *kun* skyldes det tabte livs

alder, men derimod også knytter sig til *den gamle efterladtes alder*. Herunder hvorvidt denne part har et ”realistisk” forhold til den livsfase, som vedkommende er i.⁵⁸ Her må vi huske på den væsentlige pointe, at diskontinuitet er alderdommens kontinuitet. Således vurderer Jens, at hans far burde have indset, at han kunne risikere at stå i denne situation, idet han befinder sig i en livsfase, hvor død og ulykke er forventeligt og normalt – det er, hvad man kan forvente sig af alderdommen (se også bilag 2:268-269, bilag 11:371-376). Dette er også alderisme.

Strukturen i forholdet

Som de foregående afsnit illustrerer, så er følelsesnormerne afgørende for, hvilke hændelser der udløser sympati. I relation til følelsesnormerne er de gamles tab ikke sympatiberettigende. Vi vurderer dog, at det i realiteten er mere kompliceret end som så. Ifølge Clark er selve strukturen i et forhold mellem en sympatisør og sympatimodtager også afgørende for den sympati, der udveksles. Hochschild tilslutter sig ligeledes denne pointe, idet hun understreger, at i visse situationer kan den efterladtes venner og familie give tilladelse til, at den efterladte ikke føler det, som følelsesnormerne ellers foreskriver (Hochschild 2003:65). Selvom Asger og Jens giver udtryk for, at de tilslutter sig sorgkulturens norm om, at gamle efterladtes tab (af et gammelt liv) ikke er sympatiudløsende, så udviser de begge på det *handlingsmæssige plan* faktisk sympati med deres gamle efterladte forældre. Selvom de reelt ikke forstår forældrenes manglende livsmod efter tabet, så prøver de begge at hjælpe dem bedst muligt. Både Asger og Jens har hyppigere kontakt med den efterladte forælder efter tabet, fx ringer Jens til sin far hver dag (bilag 11:225), og Asger snakker også med sin mor dagligt, og han ser hende mindst en gang om ugen (bilag 12:14-16).

Ifølge Clark kan man godt sætte sig ind i de gamles følelser og udtrykke sympati uden reelt at dele de gamles følelser. Sympatien udløses således ikke af de gamles tab og sorg, men snarere af, at børnene føler en form for ansvar overfor den efterladte forælder (bilag 11:302). Således forklarer Jens, hvordan det nu for en gangs skyld, er hans tur til at hjælpe faren:

⁵⁸ Vi har tidligere i specialet argumenteret for, at skønt alderismen i udgangspunktet knytter sig til det tabte livs alder, så er det den efterladte, som mærker denne alderisme på egen krop, idet dennes sorg over tabet af sin elskede er uberettiget.

Interviewer: *Hvorfor tror du, I hjalp din far så meget?*

Jens: *Jeg tror, man kan kalde det pay back time. Han havde altid været der for os og for min mor, som tit var syg. Nu var det vigtigt for os, at han fik en god alderdom. Vi tænkte ikke sådan over det, tror jeg, vi gjorde det bare (367-70).*

Citatet understreger Clarks pointe om, at sympati, hverken er givet på forhånd, eller blot afhænger af følelsesnormerne. Således afhænger sympati, idet det er en følelse, der altid implicerer mere end én aktør, af det konkrete forhold mellem de to parter og af parternes fælles historie. Jens har haft et godt og tæt forhold til sin far, som altid har hjulpet ham, og nu føler han, at det er hans tur til at støtte faren. Den modsatte pointe kan belyses med udgangspunkt i Niels, som egentlig tilhører gruppen af yngre efterladte. Niels har imidlertid også mistet sin mor, og han berører i interviewet, hvordan han håndterede farens sorg:

Min fars kone døde [Niels' mor]– det er ti år siden – og hvor min mor, hun var meget syg og gik med iltapparat og kunne næsten ikke gå selv. I hvert fald ikke ret langt. Og min far gik og plejede hende. Så dør hun, kort tid før hun bliver 70 år. Hvor min far virkede meget ked af det. Men jeg kunne ikke rigtig snakke med ham om det. Det nære forhold, det havde vi ikke. Men jeg gik og tænkte på dengang, ”jamen det er da klart, man er ked af det, når man mister sin kone, men se også lidt positivt på det! Hun var trods alt 70 år næsten, ikk!” (bilag 2:265-268).

I modsætning til Jens, så udviser Niels ikke direkte sympati, hvilket han forklarer med, at han ikke havde et særligt tæt forhold til faren, og at han derfor ikke konfronterede eller snakkede med faren om sorgen. Derimod tænkte han, at faren burde se lidt lyst på det (bilag 2:265-268). Som vi allerede har beskrevet, så er det først, da Niels selv oplever at miste sin yngre kone, at han får øjnene op for, at hans egen far måske sørgede lige så meget over tabet af sin gamle kone, som Niels gjorde over tabet af sin yngre kone (bilag 2:268-272). Her er der tale om en forsinket fellow feeling, for at bruge Clarks begreb – en forståelse, der er forårsaget af egen erfaring.

En person kan således godt være berettiget til at modtage sympati, selvom vedkommende ikke, ifølge følelseskulturen, har et legitimt sympatigrundlag. Det skyldes, som nævnt, strukturen i forholdet, herunder den efterlattes ”sympatimargin”. Sympatimargin er “*accounts of ‘sympathy credits’ people create for each other to call on in times of trouble*” (Clark 1992:131). Følelser, herunder sympati, kan, ifølge Clark, sammenlignes med et økonomisk system, og sympati

udveksles som en valuta mellem aktører. Denne udveksling skaber ”accounts”, dvs. konti, hvorpå aktørerne opsparer sympatikredit eller sympatigæld til hinanden.⁵⁹ Vi mener, at det netop er denne logik, som Jens orienterer sig efter, når han giver sin far sympati med henvisning til, at det er pay back time. En vigtig pointe i forbindelse med sympatimarginer er desuden, at des mere tæt et forhold, man har til en anden person, des større sympatimargin kan man gøre krav på. Dette kommer blandt andet til udtryk, idet Jens udviser sympati med henvisning til, at faren altid har været der for ham og hans mor, mens Niels omvendt ikke direkte sympatiserer med sin far og forklarer det med, at de ikke har et tæt forhold. Individets sympatimargin afhænger således af dets *sympatibiografi*. Sidstnævnte begreb dækker over hele den sympatihistorie, som personen har opbygget i forhold til omgivelserne (Clark 1987:300ff). Hvorvidt man er berettiget til at modtage sympati, når man mister en partner, afhænger af strukturen i forholdet samt ens sympatimargin.

59 Man kan også opspare sympati på anden måde end ved sympatiske handlinger. Sympati er således ikke den eneste ”vare”, der udveksles i følelsesøkonomien: *”Money, love and support for social identities are among the many others”* (Clark 1987:314).

Den gamles håndtering af sorgen overfor pårørende

Vender vi os mod den anden part i sympatiudvekslingen, nemlig sympatimodtageren, ser vi, at de gamle interviewpersoner enten *ikke* gør krav på sympati fra de pårørendes side, eller kun i meget beskedent omfang. De gamle interviewpersoner er således meget opmærksomme på ikke at kræve *for meget* sympati:

*Og så snakker jeg med mine drenge om det, selvfølgelig. Men ikke mere, end at de kan holde det ud – for jeg vil ikke være sådan en tudesidse. Det skal ikke være sådan, at de undgår mig, fordi de kun hører om det. Det har vi oplevet selv med andre i familien, og det er **absolut** ikke rart, og folk tager afstand til sidst. Og det skulle jo nødig være resultatet (bilag 10:193-96).*

Elin berører her en central sympatietiketette ”do not claim too much sympathy too often or for too long” (Clark 1987:304). Det er en etikette, som vi mener, at de gamle interviewpersoner i høj grad efterlever. Følger man ikke sympatietiketten, så risikerer man at dræne sin sympatikonto. De gamle interviewpersoner udtrykker således en angst for, at familien vil tage afstand fra dem, hvis de kræver for meget sympati.⁶⁰ Risikoen ved denne form for følelshåndtering er, som Karen udtrykker det nedenfor, at børnene indimellem kan tro, at hun klarer det bedre, end hun egentlig gør. Den risiko vælger hun dog at tage, da hun ønsker at skåne børnene for sorgen:

*Jeg tror **egentlig** heller ikke, mine børn ved helt [hvordan jeg har det]... De siger sådan, ”ihh, du klarer det så godt”, ikk'. [Griner]. Så nogle gange, så tænker jeg, om jeg måske ligefrem giver dem indtrykket af; ”Orrk” – Altså viser dem lidt for meget den glade side. Men på den anden side ... altså jeg tror heller ikke, de kan holde det ud, hvis ... Altså, der skal jo ligesom ske et ... De må godt se, jeg er ked af det, men det skal jo ikke være sådan, at de sidder og tænker [vrænger stemmen, så den lyder trist]; ”Årrh, nu sidder mor derhjemme, og hun er nok rigtig ked af det”. Altså ... sådan skal det jo ikke være, fordi de har jo deres liv, de skal leve. Og de er jo også kede af det. (bilag 6:231-238, se også 509-512 og bilag 1:216-218, bilag 3:280-287, bilag 7:634-658, bilag 8:289-303).*

Ifølge Clark er det at underspile følelser en væsentlig taktik, når man vil imødekomme normen om ikke at kræve *for meget* sympati. I stedet bør individet give udtryk for styrke,

⁶⁰ At de gamle interviewpersoner er bange for at være en belastning skyldes dels, at de ikke vil kræve for meget af børnene, men det skyldes også en hensyntagen til børnene: De ønsker ikke, at børnene skal bekymre sig eller belastes af sorgens tyngende kræfter (bilag 6:231-238, bilag 7:634-658).

uafhængighed og mod. Dermed undgår man at fremstå som ”*self-pitying or enjoying others’ display of sympathy*” (Clark 1987:307). Det er netop denne taktik, de gamle interviewpersoner anvender, når de underspiller sorgen og ”viser den glade side”, som Karen udtrykker det. Harald beder os ligefrem notere, *hvor* taknemmelig han er:

Og det kunne jeg godt lide, at I bider mærke i: Jeg er taknemmelig over, at jeg er blevet så gammel, at jeg har fået større glæder i livet end de fleste (bilag 1:356-57, se også bilag 3:385-90).

En stor del af de gamle interviewpersoner fremhæver, som Harald, deres taknemmelighed. For det første i relation til det gode, lange liv de har fået sammen med den nu afdøde partner. For det andet i relation til den støtte og opbakning, de har modtaget i forbindelse med sorgen (bilag 3:308-14, bilag 6:530-540, bilag 10:99-108). Gamle efterladte er qua deres alder og det tabte livs alder ikke i en position, hvor de reelt set kan påkalde sig sympati. De ønsker heller ikke medlidenhed, da de derved risikerer at kunne identificere sig – og og blive identificeret – med billedet af en sørgende pivskid, der dvæler i selvmedlidenhed. En teknik til at undgå dette er ved på forhånd at udvise taknemmelighed, hvilket, ifølge Clark, er den umiddelbare, men også den mest minimale form for tilbagebetaling af sympati (Clark 1987:211).⁶¹ Når de gamle efterladte formår at fokusere på de positive elementer og udvise taknemmelighed, vækker det ligefrem beundring hos de pårørende interviewpersoner. Jens fortæller meget rørt, hvordan hans far udviste et enormt overskud over for sygeplejerskernes arbejdsvilkår lige efter morens død:

Jeg beundrer ... At i stedet for at vende det til at blive sur over det, så havde han overskud til at se, at der også var noget personale, der havde nogle frygtelige vilkår (bilag 11:211-12).

Diskussion: Konsekvenser af at underspille sorgen

Clark fremhæver, hvordan individer, der aldrig gør krav på sympati, kan risikere slet ikke at modtage sympati, selvom de er berettiget hertil (1987:309). Tilsvarende ser vi, at gamle efterladdes beherskelse af sorgen kan lede til, at de pårørende ikke tror, at de gamle sørger. Asger forklarer, hvordan han fornemmer, at moren ikke føler nogen dyb sorg, netop fordi hun

61 Hochschild berører den samme pointe, når hun taler om følelser som en “gift exchange”. Hvor man betaler respekt og taknemmelighed via følelser.

ikke udtrykker den:

Interviewer: Du snakkede om, at du ikke tror, at din mors sorg var en stor sorg?

Asger: Nej, det tror jeg faktisk ikke

Interviewer: Det er ikke fordi, jeg tror, at det var det, men hvordan kan man fornemme det, eller hvordan ved du det?

Asger: Jeg tror, at det ville være kommet til meget større udtryk, hvis der havde været en dyb sorg. Så tror jeg, at hun var krakeleret. Det kan godt være, at hun var kommet op igen, men jeg tror altså, at den der chokfase i et sorgforløb, den ville have vist sig meget tydeligere (bilag 12:303-305).

Flere af de gamle efterladte, som vi har interviewet, giver udtryk for, at de bevidst underspiller sorgen. De gør derfor ikke krav på sympati over for omgivelserne. At den gamle efterladte giver udtryk for sorgen er afgørende for, hvorvidt de pårørende overhovedet opfatter, at den efterladte sørger. At den efterladte udtrykker sorgen er samtidig af betydning for, hvorvidt den pågældende modtager den sympati, som vedkommende har brug for – eller i hvert fald ikke tager skade af – i denne situation. At underspille sit krav om sympati kan, med andre ord, betyde, at man måske ikke får den sympati, som man egentlig har brug for, og som man måske også inderst inde føler, er berettiget (Clark 1987:313). De gamle efterladte er i høj grad *selv* med til at udøve og reproducere dette aspekt af alderismen, da de selv forhindrer, at de pårørende får øjnene op for deres sorg, idet de negligerer tabet og underspiller sorgen.

En anden vigtig indvending i forhold til sympatiudvekslingen knytter sig til den konkrete sociale relation, nemlig en barn-forælder relation. De gamle interviewpersoner giver udtryk for, at de ønsker at skåne børnene for deres sorg, idet børnene jo også selv sørger over tabet af deres far eller mor (bilag 6:238). De pårørende interviewpersoner forklarer også, at de selv sørger, og at det er svært samtidig at forholde sig til forældrenes sorg (bilag 12:246-51). Et andet vigtigt element er, at de pårørende interviewpersoner selv indvender, at de formentlig fremstiller deres forældre i et meget positivt lys, idet man altid ønsker at fremstille sine forældre som gode – og i dette tilfælde: Som gode sørgende. Asger giver udtryk for, at han rent faktisk godt er klar over, at moren ikke har det særligt godt efter tabet. Han forklarer, at han nok fokuserer på de positive aspekter og lukker øjnene for de mere negative i forbindelse med morens sorg:

***Asger:** Men børnene er nok egentlig de forkerte at spørge om de her ting. For man fokuserer jo også på sit **eget** tab. Og man vil jo helst se, at de klarer det godt. Så man fokuserer nok på de gode ting og lidt mindre på de negative ting*

***Interviewer:** Så man vælger at se, at hun har det godt, selvom hun måske ikke har det så godt?*

***Asger:** Ja, så vælger man nok at se de positive ting og lade de negative ting lidt i baggrunden (bilag 12:376-380, se også bilag 11:385-86).*

Opsummering

Ved at sammenholde de pårørendes fortællinger med de gamle interviewpersoners fortællinger, ser vi, hvordan de gensidigt bekræfter hinanden i, at gamle efterladte ikke er berettiget til at modtage sympati på baggrund af tabet af et gammelt liv. De gamle giver, i interaktioner med de pårørende, *ikke* udtryk for at have behov for sympati. I stedet underspiller de sorgen og kommer eventuel sympati i forkøbet ved fx at udvise taknemmelighed overfor det liv, de har haft med partneren. Derfor opfatter omgivelserne ikke, at gamle måske *har* behov for sympati. De pårørende beundrer og roser oven i købet forældrene for, hvor godt de håndterer sorgen. Vi vurderer, at dette kan fastholde og forstærke de gamle efterladdes overbevisning om, at de ikke er berettiget til at kræve sympati, samt at en nedtoning af sorgen er den ”rigtige” håndteringsstrategi. Interaktionerne med de pårørende kan således forstærke den gamle efterladdes følelse af, at man nødvendigvis må underspille sorgen. På trods af at gamle ikke, ifølge normerne, er berettiget til sympati, så udviser de pårørende alligevel sympati med de gamle. Vi kan derfor konkludere, at for at forstå, hvordan sorg håndteres er det vigtigt at inddrage den konkrete sociale kontekst, idet menneskers historie og relationer er afgørende for de følelser, der udveksles. Det betyder også at forholdet mellem den kulturelle regulering af den enkeltes følelser er mere komplekst end som så. Der er ikke tale om en simpel relation mellem sorgkulturen og individets følelser. Derimod er der tale om en kompleks relation, hvor den konkrete sociale konteksts følelsesnormer griber ind og er med til at konstruere de følelser, der opstår, og her spiller strukturen i forholdet en vigtig rolle.

KAPITEL 12

INDBYRDES FORSKELLE

Vi har hidtil fokuseret på at identificere fællestræk blandt vores gamle interviewpersoner. Vi mener dog, at det er med varierende succes, at de gamle interviewpersoner lever op til de følelsesnormer, der er i den kulturelle fortælling om normal sorg i alderdommen. Med andre ord er der forskel på, hvorvidt det lykkes at leve op til normerne og dermed fortrænge sorgens indre biologiske signal – og nogle af de gamle interviewpersoner forsøger slet ikke at leve op til disse normer. Som beskrevet, har det at leve op til følelsesnormerne, for det første, en afgørende betydning i forhold til ens selvforståelse. For det andet og i forlængelse heraf, har det en afgørende betydning i forhold til den efterladtes muligheder for at komme sig over tabet, idet man, ved at leve op til følelsesnormerne kan transformere eventuelle upassende sorgfølelser til mere passende følelser og dermed nemmere komme videre. Stroebe mfl. argumenterer i forlængelse heraf for, at den efterladtes ressourcer spiller en afgørende rolle i forhold til at komme sig over tabet:

It should be noted that preexisting risk factors, which may be unequally distributed across social classes and racial/cultural groups, appear to play an important role in poor recovery from bereavement. Such factors include a history of poor physical health, lack of a family support network, low income, previous use of alcohol, and so on” (Stroebe et al. 1988:11).

Risikofaktorer som dårligt fysisk helbred, manglende støtte fra familien, samt lav indkomst betyder, at den efterladte har sværere ved at komme sig over tabet. Inspireret heraf vil vi i det følgende se nærmere på de gamle interviewpersoners helbred, både fysisk og psykisk, deres sociale netværk, herunder både familie og venner samt deres økonomiske situation. På baggrund af Arlie Hochschild, Axel Honneth samt Lars Tornstam vil vi forsøge at forklare de indbyrdes forskelle, der er i gruppen af gamle interviewpersoners sorghåndtering. Det er vigtigt at understrege, at det i denne sammenhæng er *undertegnede*, der agerer dommere i forhold til at vurdere, hvorvidt interviewpersonerne har succes med at overholde følelsesnormerne eller ej. Det er dog på baggrund af interviewpersonernes egne fortællinger

og definitioner af følelsesnormerne, at vi foretager denne vurdering.

Gamle efterladte, der lever op til følelsesnormerne

Vi mener, at Harald og Mary skiller sig ud fra gruppen af gamle interviewpersoner, idet de i høj grad lever op til den kulturelle fortælling om normal sorg i alderdommen, der fordrer følelser som taknemmelighed og optimisme, frem for utaknemmelighed og pessimisme. Mary opsummerer udmærket det overordnede indtryk, som både interviewet med hende og interviewet med Harald, har efterladt hos os:

Men jeg kan ikke sige andet, end at jeg har det jo fantastisk godt. Jeg kan gå og komme, som jeg vil. Jeg har ingen økonomiske besværligheder. Jeg har, som jeg sagde før, tre gode børn. Nogle børnebørn. Men hvor mange kan sige med tre børn og otte børnebørn, at alle har det godt? At alle arter sig vel – der er ikke nogle narkomaner, eller nogle der sidder i fængsel. Jeg kan jo kun være glad og tilfreds. Og taknemmelig (bilag 3:383-388, se også bilag 1:204-234).

Både Mary og Harald kan karakteriseres som forholdsvis ressourcestærke, både socialt økonomisk samt helbredsmæssigt. Begge har desuden stadig en slags arbejde, idet Mary er frivillig på det lokale plejehjem, og Harald får stadig bestillinger som kunstner. Hvad arbejde betyder for muligheden for at komme videre, vender vi tilbage til. Helbredsmæssigt adskiller Mary og Harald sig dog lidt, idet Mary er rask, men Harald lider af rystesyge.⁶² Konkret betyder det, at han ikke længere har kørekort, men dette bremser ham dog ikke, hverken i sit sociale liv eller i at udfolde sine kreative evner i sit atelier. Mary bor i Nordsjælland, kører stadig bil, har sommerhus samt et godt helbred. Da vi spørger hende, om der er noget helbredsmæssigt, der hindrer hende i at foretage sig, hvad hun vil, fortæller hun med et glimt i øjet, at hun desværre ikke længere kan gå *alle* 18 huller på golfbanen (bilag 3:221-225). Harald og Mary har henholdsvis to og tre børn, som de begge beskriver, at de har et tæt forhold til. Desuden påpeger de begge, at de har masser af venner, veninder og desuden har et godt forhold til deres naboer (bilag 1:203-212, 220-224, bilag 3:152-155).

Vi mener, som beskrevet, at Mary og Harald er eksempler på gamle efterladte, der har stor succes med at håndtere følelser i overensstemmelse med normerne. Det er endvidere de to

⁶² Der er ikke tale om Parkinson, men ifølge Harald er det hans nervebaner, der er slidt op (bilag 1:297-299).

blandt de gamle interviewpersoner, der er mest begunstiget angående økonomi og socialt netværk. En af årsagerne hertil, mener vi, er, at de har det overskud, der skal til for at opretholde et positivt selvbillede. De har nemmere ved at distancere sig fra det stigma, som vi tidligere så, at sorg er for gamle mennesker. Det er nemmere at identificere sig med billedet af den uafhængige, aktive ikke-sørgende enke eller enkemand, når man, fx har et stort socialt netværk og helbredet og økonomien til at være uafhængig samt overskuddet til at hjælpe andre. I den anden ende af den ressourcemæssige skala finder vi en gruppe, der end ikke forsøger at distancere sig fra sorgen, dvs. stigmaet. Størstedelen af de gamle interviewpersoner befinder sig dog et sted imellem de to yderpositioner. I det følgende beskriver vi de forhold, der karakteriserer den mere ressourcetsvage gruppe.

Gamle efterladte, der ikke forsøger at leve op til normerne

Vi ankommer til et noget kaotisk dagcenter. Det vælter ind med gamle mennesker, og minibusser, der bringer dem hertil, holder i kø foran centeret. Jeg bliver først lidt forskrækket over de gamles tilstand, det er de færreste, der kan gå selv. Enten har de rollator eller kørestol. Inde i det lille tætpakkede lokale, hvor de gamle opholder sig, er det første, vi bliver mødt af, en tyk tåge af cigaretrøg. Alene det, at rygning tillades på et tidspunkt, hvor man bliver tudet ørerne fulde af, hvor farligt det er, virker, for mig, som en understregning af, hvordan ligegyldigheden og det menneskelige forfald hænger i lokalet. De her mennesker befinder sig så tæt på slutningen af livet, at en smøg fra eller til ikke gør den store forskel (bilag 14).

Ovenstående feltnoter illustrerer det indtryk, vi fik efter et fokusgruppeinterview på et dagcenter for gamle mennesker. De tre gamle interviewpersoner, vi kom i kontakt med på stedet, adskiller sig markant fra de øvrige interviewpersoner. Alene den negative indstilling, de havde til os allerede fra interviewets start, understreger dette. En af kvinderne er meget mistænkelig og afviser at blive interviewet:

Vi indleder med vores ”præsentation” af projektet. Da vi kommer til båndoptager-delen, bliver samme dame afvisende overfor at deltage. Hun vil ikke optages. Vi understreger anonymiteten og forklarer, at det alene er for, at vi kan huske, hvad der bliver sagt, og hun tillader, at vi forsætter. Da vi har præsenteret de emner, som vi forventer at gennemgå, forklarer samme dame, at hun ikke vil være med:

”Min mand døde for ... år siden. Jeg vil ikke rippe op i det. Det er for svært” (bilag 14:25-28 og bilag 9:53).

Interviewet bliver ikke til noget, og vi har derfor kun få informationer om disse gamle kvinder. Dog mener vi, at det er tilstrækkeligt til, at vi kan karakterisere dem som resourcesvage. De har alle tre dårligt helbred, idet den ene kvinde sidder i en kørestol, mens de to andre er dårligt gående og støtter sig til rollator. At det er tre kvinder på et plejehjem⁶³, der har afvist at tale med os, understøttes af Mette Raunkiær. Hun har lavet en stor undersøgelse af døden i hverdagen på plejehjem og plejehjemsbeboeres erfaringer med livet i den sidste tid før døden. Hun konkluderer, at *"De fleste beboere synes, at døden er et trist emne, og har vanskeligt ved at tale om det"* (Raunkiær 2008:12). På samme måde afviser de tre kvinder tale med os. Idet vi ikke ved meget om kvindernes sociale netværk og økonomiske situation, vil vi supplere med data fra interviewet med Steen, idet han, netop som de tre gamle kvinder, heller ikke forsøger at distancere sig fra sorgen. Følgende citat giver et meget godt indtryk af det billede, Steen fremstiller af sig selv gennem hele interviewet:

Steen: *Jeg blev kørt ned, og så brækkede jeg tommelfingeren. Så kunne jeg ikke lave store biler, og så tvang de mig til at gøre det alligevel, det var derfor de sygemeldte mig. Så flyttede vi herved. Jeg havde det ikke godt! Øhhh, men hun [konen] havde det godt*

Interviewer: *Du havde det ikke godt, rent psykisk?*

Steen: *Rent psykisk og ... Jeg tager altid sorgerne på forskud (bilag 5:50-53).*

Overordnet set kan vi konkludere, at Steen er bedre stillet end plejehjemsbeboerne, men han adskiller sig dog markant fra Harald og Mary angående helbred, socialt netværk og økonomi: Steen er forholdsvis selvhjulpnen, men modtager dog hjemmehjælp. Han bor i et område af landet, der er kendt for at have meget lave boligpriser. Han forklarer, at rent økonomisk modtager han folkepension samt lidt ekstra, *"men der er ikke mere end til dagen og vejen"* (bilag 5:616).⁶⁴ Han har arbejdet som mekaniker samt redder og fortæller desuden, at han ikke er på talefod med hverken sine børn eller børnebørn. Han har ingen venner i byen, på nær naboen, der hjælper ham indimellem. Han giver udtryk for, at alle hans gamle venner er forsvundet:

63 Et plejehjem kan opfattes som en blanding mellem noget privat og noget offentligt, idet det på en gang er beboernes bolig samt en offentlig institution med fælles rum, fælles regler osv. (Raunkiær 2008:8).

64 Steen får 16.000 kr. om året fra en pensionsopsparing samt en smule pension efter sin afdøde kone, som dog modregnes i hans egen folkepension (bilag 5:606-24).

Interviewer: Har du stadig venner i København?

Steen: Jeg havde mange venner derinde. De forsvandt alle sammen, da Elise døde. Det er så uhyggeligt (bilag 5:447-448).

Steens begrænsede sociale netværk understreges af, at vi har fået kontakt til ham gennem et projekt for ”ensomme ældre”⁶⁵. Et projekt, som han deltager i et par gange om ugen. Steen fortæller desuden, at han har flere gener fra tidligere arbejdsskader, samt at han rent psykisk har det svært (bilag 5:17-18, 50-53, 70-77). Ressourcemæssigt adskiller Steen og kvinderne fra plejecentret sig markant fra Harald og Mary, hvilket vi i næste afsnit vil begribe gennem Hochschilds følelseteori samt Honneths teori om social anerkendelse.

⁶⁵ Det er ligeledes gennem dette projekt, vi har fået kontakt til Ruth og Elin.

De gamle har forskellige betingelser for at distancere sig fra sorgen

De interviewpersoner, der i høj grad formår at leve op til den kulturelle fortælling om normal sorg i alderdommen, har, som beskrevet, det tilfælles, at de er ressourcestærke: De beskriver et tæt forhold til venner og familie, et hav af interesser og aktiviteter, som de går til, en god økonomi, et forholdsvis godt helbred samt overskud til at hjælpe andre mennesker. I modsætning hertil kan de interviewpersoner, der end ikke forsøger at distancere sig fra det stigma, det er at være gammel og sørgende, karakteriseres som mindre ressourcestærke på en række centrale områder: Kvinderne fra plejecentret har et dårligt fysisk helbred, og de er afhængige af andre mennesker for at få dagligdagen til at fungere. Steen har et dårligt psykisk helbred, han har ganske få venner, et dårligt forhold til børn og børnebørn, og han bor i et område, der er kendt for de meget lave boligpriser, og han lever stort set udelukkende af sin folkepension. Sidstnævnte gruppe har, med andre ord, overhovedet ikke samme *muligheder* for at fremstille sig som velfungerende, uafhængige og aktive mennesker, som Harald og Mary, hvilket, vi vurderer, er afgørende i forhold til at leve op til sorgkulturen og komme videre efter tabet.

Ifølge Nielsen og Platz mister man ved tabet af en partner ofte den person, der står en nærmest psykisk såvel som fysisk (2008:43). Fraværet af partneren betyder, at der opstår et fysisk, psykisk og socialt tomrum i hverdagen. Dette understreger Harald:

Jamen det føles jo som tomhed. Det føles som tomhed. Altså. Hun er ... jeg kan ikke give hende kys, og knus, og kram, og holde hende i hånden, og alt det der. Og det hele der. Og vi kan ikke sidde og snakke sammen om noget (bilag 1:338, se også bilag 3:153, bilag 8:567).

Det sociale netværk, dvs. venner og familie, giver den gamle efterladte mulighed for at udfylde en del af det tomrum, som opstår ved tabet af en partner. En mulighed, som nogle af interviewpersonerne imidlertid ikke har. Som Peter L. Berger og Hansfried Kelner fremhæver, så er ægtefællen en primær kilde til at organisere og validere følelser (Lofland 1982:229). Derigennem bevares en forståelse af ens plads i verden og ens identitet. For at skabe en ny mening i tilværelsen er det afgørende at finde en erstatning for denne definatoriske kilde,

hvilket fx kan ske via andre sociale sammenhænge. Harald, der tilhører gruppen af ressourcestærke, bliver helt forundret, da vi spørger ham, hvordan han bevarer livslysten efter hans kones død:

Jamen, jeg har jo et mægtigt netværk. Kæreste venner, jeg er sommetider ude at spise hos folk tre gange om ugen. Jeg har min nabo herinde. Vi skiftes til sådan at ordne det. Hvis jeg køber maden, så laver hun det. Én gang kommer hun her og omvendt. Så ser vi X-factor. Vi er gode naboer. Og hun er et dejligt, og kultiveret, og begavet menneske. Og børn og børnebørn laver også mad til mig [...] Jeg har rendt til fester, og fester, og fester. Og det fortsætter: Så var jeg nemlig til 90-års fødselsdag om torsdagen og igen søndag og faktisk også tirsdag. Det var tre forskellige på en uge! (bilag 1:203-212, se også 220-224 og bilag 3:152-155).

For at kunne distancere sig fra sorgen og opretholde et positivt selvbillede er det, som beskrevet, vigtigt at foretage sig noget. Det er dog vidt forskellige betingelser interviewpersonerne har for dette.

At foretage sig noget og opnå anerkendelse

Mary, som er blandt de ressourcestærke gamle, forklarer, hvad det betyder for hende, at hun kan hjælpe andre:

Altså, jeg har det nok bedst, hvis jeg føler, at der er brug for mig. Nu har jeg en svigerinde, der røg ind i en depression og ikke turde sove alene om natten, så sagde jeg: "Okay, så kommer jeg op og sover hos dig". Så turde hun heller ikke køre bil mere, så tilbød jeg at handle ind for hende, så sagde hun: "Jeg kan heller ikke tillade mig at trække på dig hele tiden!", og jeg sagde, "ved du hvad, du gør mig faktisk en tjeneste. For ved at du trækker på mig, så føler jeg, at jeg er til nytte". Så har jeg et par venner, der også bor her i Hellerup, han havde været til øjenlæge den anden dag og fået at vide, at han ikke må køre i bil mere. Så sagde jeg: "Hvad så? Jeg har jo bil og må godt køre bil, så der er ingen problemer!" (bilag 3:191-98, se også bilag 4:86-93, bilag 5:270, bilag 7:518-20).

Det sociale netværk repræsenterer altså en sfære, hvorigennem man kan opretholde en meningsfuld identitet – i Marys tilfælde en identitet som en hjælpende og udadvendt kvinde. Ifølge Marja Kaunonen er netværk afgørende for, hvordan den efterladte mestrer sorgen, ikke blot i forhold til at modtage hjælp og støtte, men også i forhold til have mulighed for at *bidrage* med hjælp og støtte til fx familien (Kaunonen 1999:1304).⁶⁶ Vi vil anskueliggøre dette yderligere ved at supplere med Honneths teori om anerkendelse. Ifølge Honneth er behovet for social anerkendelse et grundvilkår for mennesket, da det først er via anerkendelsen, at individet bliver i stand til at værdsætte sig selv (Honneth 2003:151). Anerkendelsen opnås gennem fællesskabet – det er her individerne forholder sig til hinanden, og herigennem, at de har mulighed for at udvise gensidig respekt og værdsættelse pga. de evner, de hver især besidder (ibid.:143ff). Det er således med god grund, at Mary fremhæver, hvor vigtigt det er for hende at føle sig nyttig. Netværket repræsenterer her den form for fællesskab, som Honneth taler om, nemlig et fællesskab, hvorigennem man har mulighed for at opnå anerkendelse. Det er dog også vigtigt at påpege, at muligheden for, at hun overhovedet *kan* hjælpe vennerne, er, at hun fysisk er i stand til at tilbyde hjælpen, fx at hun har kørekort og bil. Marys gode helbred er dermed en betingelse for at kunne hjælpe. Det er dog ikke kun via fællesskabet, at man opnår anerkendelse, det at foretage sig noget er i sig selv en kilde til anerkendelse. Ifølge Tornstam er den vestlige kapitalistiske kultur meget

⁶⁶ Denne pointe bygger på Kaunonens survey-baserede undersøgelse af finske enker og enkemænds sociale netværk, og dets betydning for håndteringen af sorg.

arbejdsorienteret. Det, at udføre et stykke arbejde, værdsættes højt, og den, som udfører arbejdet tilfredsstillende, opnår anerkendelse af sine omgivelser (Tornstam 1978:81). Både Harald og Mary har stadig en form for arbejde. Mary er, som beskrevet, frivillig på det lokale plejehjem, og Harald får fortsat bestillinger som kunstner. I interviewet med Harald er det tydeligt, at arbejdet betyder meget for ham. Hele hans fortælling tager udgangspunkt i en lang beskrivelse af hans karriere, og han slutter af med at understrege, at han for tiden er involveret i tre kunstprojekter (bilag 1:35-68). Mary forklarer, hvordan det, ”varmer langt ind i hendes hjerte”, at kunne hjælpe på plejehjemmet (bilag 3:30-33).

Vi vurderer således, at det at foretage sig noget er yderst afgørende for de efterladtes muligheder for at komme videre efter tabet. Det er afgørende for den efterladtes mulighed for at rekonstruere den del af identiteten som gik tabt med partneren.

En akkumulering af tab

Death of a spouse is only one of many important life stressors that tend to cluster in old age. Among elderly persons, one's grief may interact with or exacerbate a variety of other, more systematic age-related changes and events (Moss et al. 2002:247).

Af dette kapitel fremgår det, at alderdom er en livsfase præget af mange markante brud. Som Mos m.fl. understreger i ovenstående citat, skal gamle menneskers sorg også ses i relation til de mange *andre* former for tab, som ofte indtræffer i alderdommen. Således er risikoen for, at miste helbred, arbejde, mobilitet og netværk større i alderdommen, end i andre aldersgrupper. Alle disse forhold er direkte eller indirekte afgørende for at komme videre i forhold til sorgen. Med andre ord oplever gamle efterladte en akkumulering af tab i alderdommen. Vil vil nuancere pointen ved at argumentere for, at denne akkumulering af tab er skævt fordelt. Således er det vores opfattelse, af de interviewpersoner, der har dårlig økonomi, mister deres gode helbred og netværk oftest er de samme, og det er samtidig også denne gruppe, der finder det sværest at håndtere sorgen i overensstemmelse med følelsesnormerne. Det at foretage sig noget er, for de ressourcestærke interviewpersoner, en sfære, hvori en del af hverdagen og rutinerne kan bevares, på trods af at den hjemlige rutine og kontinuitet rystes voldsomt ved tabet.

Det er imidlertid ikke blot ressourcemæssige faktorer, der spiller ind i forhold til, de gamle interviewpersoners sorghåndtering. I næste afsnit vil vi uddybe, hvilken rolle kønsforskelle spiller i denne sammenhæng.

Kønsforskelle

Vi har gennem analysen ikke eksplicit forholdt os til forskellen mellem kvinder og mænds sorghåndtering. Som beskrevet i indledningen skyldes det, at denne forskel er blevet fremhævet i mange andre studier. Desuden mener vi, at man ved at fokusere på denne dimension alene, risikerer at overse andre vigtige faktorer i forhold til, hvordan sorgen håndteres og konstrueres. Vi ønsker dog heller ikke at *ignorere* den kønsforskel, som de gamle interviewpersoner giver udtryk for, at der er, i forhold til hvordan sorgen håndteres.

Mange af interviewpersonerne giver udtryk for, at mænd og kvinder håndterer sorg forskelligt. Mary beskriver, hvordan hun opfatter det som primært et praktisk anliggende, idet det ofte, i de gamle interviewpersoners generation, er kvinderne, der sørger for hjemmet:

*Det er **meget meget** nemmere for en kvinde at blive alene, end det er for en mand. Fordi vi har trods alt været den, der har kørt hjemmet i de fleste tilfælde. I min tid, der var normalen jo, at man gik hjemme og passede sine børn. Og manden kom hjem fra arbejde med pengene, der skulle bruges [...] Men lad os så sige, at jeg var død først, så havde han jo været helt til rotterne, han kunne hverken starte en opvaskemaskine eller en vaskemaskine. Han kunne spejle et æg (bilag 3:344-352, se også bilag 4:315-320, bilag 5:77-78, bilag 7:466-478).*

De gamle interviewpersoner er enige om, at kvinder generelt set håndterer tabet af en partner bedre, end mænd gør. Denne pointe understreges af Nielsen og Platz, der i deres studie af gamle mennesker, der mister en ægtefælle, ligeledes pointerer, at der er en markant forskel mellem, hvordan henholdsvis kvinder og mænd klarer tabet af en ægtefælle. De pointerer, at mænd, oftere end kvinder, klarer denne situation dårligt (Nielsen & Platz 2008:10). Vi mener dog ikke, at vi, på baggrund af vores empiri, kan konkludere, at der eksisterer en sådan kønsforskel. Men med vores analysestrategi in mente, finder vi det imidlertid interessant, at de gamle interviewpersoner *fremstiller* en forskel. Med andre ord, så tilskriver de, i deres sorgfortællinger, kønsdimensionen en selvstændig rolle i forhold til, hvordan de forventes at håndtere sorgen. For kvindernes vedkommende betyder det, at de kan støtte sig til fortællingen om, at ”det er lettere for kvinder” (bilag 3:344-352, 4:315-320, bilag 7:466-478), hvilket ligefrem kan blive et selvstændigt argument for, hvorfor de håndterer tabet så flot, som de gør. I modsætning hertil kan mændene enten håndtere sorgen i overensstemmelse med normerne *på trods af*, at de er mænd, eller de kan omvendt bruge deres køn som en *forklaring* på, hvorfor de ikke håndterer sorgen i overensstemmelse med normerne. Steen er et eksempel på sidstnævnte strategi:

Steen: *Det er det værste, der kan ske for én – det er, at miste sin partner. Især for mænd. Simpelthen!*

Interviewer: *Hvorfor?*

Steen: *[hentyder til interviewers køn]: I er sgu de klogeste! (bilag 5:77-80, se også 142-144).*

Vi mener således, at den kønsforskel, som interviewpersonerne giver udtryk for, at der eksisterer, kan ses som en del af den meningskonstruktion, som de, via deres sorgfortællinger, skaber i forhold til sorgen.

Det er dog ikke alle de gamle interviewpersoner, der mener at kønsforskellen er i kvindernes favør. Det er altså ikke nødvendigvis nemmere at være en gammel enke, end det er at være en gammel enkemand. Således giver enkelte af de interviewede enker udtryk for, at de føler, at omgivelserne tager afstand fra dem, hvilket, de mener, blandt andet skyldes jalousi alene pga. deres køn. Enkerne oplever, at der er rift om mændene, idet der er langt færre mænd, end kvinder, tilbage i omgangskredsen. De kvinder, der stadig har deres mænd, kan således opleve enkerne som rivalinder. Det har Maren og Vita begge oplevet:

Vita: Huhu ... man kan være konkurrent ... heh ... til ... til den anden part ikk'

Maren: Ja..

Vita: Mjaa ... "jeg synes, hun kigger lidt længe på ham der Jørgen der", eller... heh

Maren: Jamen, det er rigtigt, hvis det er, at de andre har deres mand, og ... og de er par, så ... Så forsvinder de lidt væk fra én, for de gider ikke komme til en, når man sidder alene

Maren: Akkurat...(bilag 8:92-96, se også 105).

Opsummering

Alderdommen kan karakteriseres som en akkumulering af tab, hvilket udover tab af partner omfatter tab af arbejde, socialt netværk, helbred og dermed uafhængighed. Denne akkumulering er dog skævt fordelt således, at nogle i højere grad udsættes for denne akkumulering, mens andre er bedre rustet til at undgå det. Det er lettere at distancere sig fra sorgen, og opretholde et positivt selvbillede som en velfungerende, ikke-sørgende enke eller enkemand, hvis man har et hav af interesser, en stor vennekreds, en god økonomi og et godt helbred og overskud til at udføre en form for arbejde, end hvis man omvendt har en dårlig økonomi, et dårligt helbred, er afhængig af andres hjælp i hverdagen, kun har et yderst beskedent socialt netværk. Desuden giver de gamle interviewpersoner også udtryk for, at den efterladtes køn er af afgørende betydning for at håndtere sorgen. Vi finder dog ikke empirisk belæg for hverken at be- eller afkræfte denne påstand. Derimod mener vi, at interviewpersonerne i deres sorgfortællinger gør brug af de kulturelle fortællinger, ifølge hvilke, kvinder er bedre til at håndtere sorg end mænd. Kønsaspektet kan ses som et element i sorgfortællingerne, der kan fungere både som en fortælling, de kan orientere sig i forhold til og støtte sig til i deres sorghåndtering.

DEL IV

KONKLUSION OG PERSPEKTIVERING

KAPITEL 13

KONKLUSIONER

Dette speciales hovedkonklusion kan meget kort opsummeres således: *De gamle efterladte interviewpersoner fremstiller sig som ikke-sørgende*. Dette begrundes af interviewpersonerne med udgangspunkt i det tabte livs høje alder. Med denne primære konklusion for øje vil vi her fremhæve, hvordan – og hvorfor – tab tillægges forskellig værdi med udgangspunkt i det tabte livs alder. Vigtigere er det dog, at vi vil fremhæve, hvordan dette har fundamentale konsekvenser for de gamle efterladedes sorg.

Sorgkulturen spiller en afgørende rolle for den måde, hvorpå de gamle interviewpersoner konstruerer deres sorgfortællinger. De gamle interviewpersoner fremstiller på den ene side sorg som en privat sag, som man ikke taler (for meget) med andre om. På den anden side giver de udtryk for, at det er vigtigt at tale åbent om sorgen. De udtrykker dermed to modsatrettede følelsesnormer, der tilsammen udgør sorgens paradoks. De følelsesnormer, som interviewpersonerne præsenterer os for, bygger på to større kulturelle fortællinger. Den ene fortælling om, at sorg er en privat sag, skal forstås med udgangspunkt i den kulturelle tabuisering af sorg. Den anden fortælling om, at sorg er noget, man skal tale åbent om, skal forstås med udgangspunkt i den psykologiske tradition, hvor sorg hovedsageligt anskues som en proces, den efterladte skal komme igennem, fx ved at verbalisere sorgen.

Den kulturelle tabuisering af sorg skal ses i sammenhæng med en større formalisering af alle sfærer af følelseslivet. Historisk set stilles der større og større krav til individet om at udøve selvkontrol og hermed beherske og kontrollere følelsesudbrud. Kravet om større selvkontrol hænger sammen med de psykologiske forandringer, der er en del af civilisationsprocessen. Den formalisering af følelseslivet, der følger med civilisationsprocessen, indebærer, at man bør beherske sorgen, omvendt ses ubehersket sorg som et brud på normerne. Den anden fortælling, som de gamle efterladte præsenterer os for, udspringer af den psykologiske

traditions forståelse af sorg. Her består den normale og sunde sorgproces af en række faser, der skal gennemgås, hvorefter den sørgende bliver ”rask”. Gennemgår den sørgende ikke sorgprocessen efter kulturens forskrifter, så defineres sorgen som afvigende og unormal. Med andre ord patologiseres sorg, hvis den falder udenfor sorgkulturens definition på normale og sunde sorgforløb. Disse to kulturelle fortællinger, der tilsammen udgør sorgens paradoks, er tilsyneladende modsatrettede, idet de gamle interviewpersoner på den ene side giver udtryk for, at sorg er noget, man skal tale om, mens de på den anden side giver udtryk for, at sorgen er en privat sag. Imidlertid udspringer de to fortællinger af samme normative udgangspunkt, nemlig at sorg er noget negativt, som man skal distancere sig fra enten ved at bearbejde den – og dermed helt få den til at forsvinde – eller ved at nedtone dens eksistens, dvs. ikke at tale (for meget) om sorgen.

Men det er dog ikke sorgkulturen alene, der er afgørende for gamle efterlattes sorg, således spiller gamles *position* i sorgkulturen også en afgørende rolle for sorgen. Den position, som gamle efterlattede tildeles – og indtager – i sorgkulturen, er alderistisk. Tabet af et gammelt liv fremstilles af de gamle, såvel som de unge interviewpersoner, som en on time-begivenhed, idet alderdommen anses som en livsfase karakteriseret af markante livsbrud. Det betyder, at døden er noget, som man *skal* og *bør* forvente i denne livsfase. At døden fremstilles som en forventelig hændelse i alderdommen, finder vi ikke bemærkelsesværdigt. Vores sociologiske undren vækkes derimod af de forventninger, der er til den gamle efterlattes sorg – disse forventninger tager udgangspunkt i afdødes alder. At tabet, qua afdødes alder, fremstilles som forventet, betyder nemlig, at de gamle interviewpersoner mener, at sorgen bør være behersket eller ligefrem ikke-eksisterende. I forlængelse heraf præsenterer størstedelen af de gamle interviewpersoner deres sorg som udramatisk eller ikke-eksisterende. Til sammenligning hermed, så oplever de yngre interviewpersoner tabet af deres partner som både dramatisk og uretfærdigt, og derfor fremgår det også af de yngre interviewpersoners selvfremstilling, at sorgen er en uundgåelig del af dem. Dette står i skærende kontrast til de gamles selvfremstillinger i forhold til tabet. Selvom alderismen i udgangspunktet knytter sig til det tabte livs alder, så er det altså den efterlattede part, der udsættes for alderismen og mærker konsekvenserne. Det kommer tydeligt til udtryk, idet tabet af et gammelt liv ikke fremstilles

som en hændelse, der er adgangsgivende til at udtrykke sorg – sørger man over tabet af et gammelt liv, så stemples man som en *egoist*, *en pivskid* eller *en pessimist*. Med andre ord, så konstrueres sorgen over tabet af et gammelt liv som andenrangssorg.

Vi mener, at man blandt andet kan forstå denne konstruktion af gamle efterlades sorg med udgangspunkt i den strukturelle indretning af vores samfund. Gamle efterlades sorg er på samfundsplan institutionaliseret som ikke-eksisterende. Denne sociale orden afspejles i samfundets institutionelle indretning, hvilket illustreres ved fraværet af sorggrupper målrettet gamle mennesker. Det institutionelle fravær af organisationer, der anerkender og håndterer gamles sorg, reproducerer og forstærker den sociale konstruktion af gamle efterlades sorg som ikke-eksisterende. Dermed vedligeholdes deres alderistiske position i sorgkulturen. De gamle efterladede udtrykker dog heller ikke selv et ønske om sorggrupper, hvilket harmonerer med deres fremstilling af sorgen som udramatisk. De gamle efterladede er derfor selv i høj grad med til at udøve og vedligeholde den sociale orden og dermed alderismen. Det er dog vigtigt at understrege, at selvom de gamle realiserer den institutionelle orden ved at bekræfte den, så gør de det på baggrund af samme institutionelle indretning, hvis logik manifesteres i deres bevidsthed og fremtræder som virkeligheden *per excellence*. Dog ser vi tegn på små sprækker i de gamle efterlades alderistiske position i sorgkulturen, idet enkelte af de gamle interviewpersoner udtrykker interesse for at deltage i en sorggruppe. Det, mener vi, indikerer, at dette mindretal, i modsætning til størstedelen af de gamle, *ikke* accepterer, at deres tab ikke er adgangsgivende til sorg. Derimod hævder de deres ret til at sørge på lige fod med andre aldersgrupper, der har mistet.

Vores undersøgelse tager, udover dette makroperspektiv på sorg, også udgangspunkt i de gamles fremstilling af sorgen. De gamle interviewpersoner giver udtryk for, at de oplever et livs- og kontinuitetsbrud i forbindelse med tabet af deres partner. De fremstiller tabet som et tab af hverdagens trykke, velkendte rutiner og roller og fremstiller desuden tabet som en fysisk smerte – som at miste en del af en selv. De gamle interviewpersoner beskriver, med andre ord, sorgen som noget fysisk, hvilket indikerer sorgens biologiske dimension. At sorgen har en biologisk dimension understreges desuden af, at de gamle faktisk føler noget andet, end

det sorgkulturen foreskriver, de bør føle. De anvender dog samtidig forskellige strategier med henblik på at håndtere sorgen i overensstemmelse med sorgkulturens aldersbestemte forskrifter for, hvordan tabet af et gammelt liv *bør* håndteres. Via forskellige forklaringer indskrives den abrupte og tragiske hændelse i en meningsfuld sammenhæng, hvilket betyder, at de kan beherske deres sorg og genetablere kontinuiteten i deres liv. De fremstiller tabet som naturligt og forventeligt, hvilket først og fremmest begrundes med udgangspunkt i det tabte livs høje alder. Dermed fremstiller de bruddet som et *meningsfuldt* brud set i relation til den livsfase, de befinder sig i. Logikken i deres sorgfortællinger er altså, at *alderdommens kontinuitet er diskontinuitet*. De gamle interviewpersoner formår hermed at transformere upassende sorgfølelser til mere passende følelser, som fx taknemmelighed over de mange år, de trods alt har levet sammen med partneren. Denne følelshåndtering er afgørende for deres selvforståelse, idet de ved at leve op til de kulturelle følelsesnormer kan distancere sig fra sorgen og desuden opretholde en positiv selvforståelse. Sorgkulturen er altså *effektiv* for gamle efterladte, der kan leve op til de normer, den foreskriver. Modsat er den *ineffektiv* for gamle efterladte, der føler noget andet, end følelsesnormerne, hvilket betyder, at dem, der oplever sorgen som gennemtrængende og uendelig, kan risikere at føle sig som fiaskoer, ikke bare i forhold til sorghåndteringen, men i det hele taget.

Vi mener, at gamles sorg kan karakteriseres som et stigma. Samtlige interviewpersoner udtrykker, at en gammel efterladt, der sørger over tabet af et gammelt liv, er *en pivskid, en pessimist* eller *en egoist*. De gamle interviewpersoner foretager således en normalisering af gamle efterladte, der ikke sørger, dvs. gamle efterladte, som behersker sorgen, og samtidig stigmatiseres den ubeherskede sorg, dvs. gamle som sørger. En gammel sørgende person tillægges således grundlæggende negative egenskaber på baggrund af vedkommendes sorg. Den gamle sørgende anses således ikke blot som pessimist i forhold til sorgen – derimod anses hele den sørgendes personlighed som pessimistisk. Endvidere reagerer de gamle interviewpersoner på sorg som et stigma, hvilket fremgår af de teknikker, de anvender i forhold til at distancere sig fra sorgen. De giver udtryk for, at de *er* kommet videre, dvs., at de *har* bearbejdet sorgen. Dette er en måde, hvorpå de søger at korrigere for den fejl, som gamles sorg over tabet af et gammelt liv er i sorgkulturen. En anden central teknik, som de gamle

interviewpersoner anvender, er, at de fremhæver deres positive livssyn, hvilket står i skarp kontrast til en stigmatiseret sørgende person, der er en pessimist. Hermed udelukker de samtidig muligheden for at blive stemplet som en sørgende, en pivskid, en pessimist eller lign. Ved at gøre sig bestræbelser på at tillære sig eller overkomme aktiviteter, der anses som umulige foretagender for personer med det pågældende stigma, er det muligt at distancere sig fra stigmaet. De gamle interviewpersoner fremstiller en stærk sammenhæng mellem sind, og hvorvidt man føler sorg, hvilket betyder, at det er ens eget ansvar – og skyld – hvis man sørger. Man vælger, ifølge de gamle interviewpersoner, selv, om man vil sørge. Det betyder samtidig, at hvis man ikke formår at leve op til følelsesnormerne for gamles sorg, så føles det som en personlig fiasko, idet årsagen falder tilbage på individets sind. Imidlertid mener vi ikke, at de gamle interviewpersoners positive livssyn er en iboende egenskab. Det skal derimod ses som en aktiv strategi – en følelsesmæssig sti – som de gamle interviewpersoner anvender netop for at leve op til sorgkulturen. Det positive livssyn fungerer som en overskrift, som de har valgt at leve deres liv i overensstemmelse med, hvilket betyder, at de for at opretholde kontinuiteten i deres liv er nødsaget til at tilskrive tabet mening og komme videre.

De gamle interviewpersoner har imidlertid ikke lige gode betingelser for at leve op til sorgkulturens forskrifter for korrekt sorgadfærd i alderdommen. De gamle interviewpersoner har vidt forskellige udgangspunkter at fundere deres sorgfortællinger i. Således har de gamle, som er forholdsvis ressourcetsvage angående helbred, økonomi og socialt netværk, svært ved at distancere sig fra sorgen og leve op til følelsesnormerne. I kontrast hertil fremstiller de gamle interviewpersoner, der fortsat har en form for arbejde, en god økonomi, og et stort netværk at trække på, deres sorg som mindre voldsom. Sidstnævnte gruppe lever, med andre ord, op til de følelsesnormer, der er vedrørende gamles sorg. Omvendt giver de gamle interviewpersoner, der er ringere stillet på de nævnte punkter, i højere grad udtryk for, at tabet er meningsløst, samt at sorgen er voldsom og uendelig. Heraf kan vi konkludere, at fysiske og sociale ressourcer i høj grad er afgørende for den efterladtes muligheder for at præsentere sig som én, der er kommet videre, sådan som sorgkulturen foreskriver, at man bør.

Selvom sorgkulturen har stor betydning for, hvordan sorg håndteres i de sociale interaktioner, så mener vi ikke, at den er determinerende for udfaldet. Sorg er en følelse, som også formes mellem mennesker, hvilket illustreres ved de pårørende interviewpersoners håndtering af gamle efterlades sorg. Der er ikke nødvendigvis overensstemmelse mellem de pårørendes forståelse af den gamles sorg og deres konkrete handlinger over for den gamle: De pårørende udviser således sympati med de gamles tab, selvom de *ikke* mener, at tabet er en sympatiberettigende hændelse. At tabet ikke er en sympatiberettigende hændelse argumenterer de for med henvisning til det tabte livs alder – og hermed det *forventelige* i dødsfaldet. De pårørende interviewpersoner giver ligefrem udtryk for, at gamle mennesker bør forberede sig på at miste deres partner, inden det rent faktisk sker. Det betyder, at hvis den gamle efterladede alligevel sørger, så mener de pårørende, at det skyldes dårlig forberedelse, hvis de pårørende da overhovedet opfatter, at den gamle sørger. Dvs., at *alderismen ikke blot knytter sig til det tabte livs alder, men også til den efterlades alder*: Som gammel bør man være realistisk, underforstået, forberede sig på det værste. Selvom de pårørende tillægger tabet og de gamles sorg samme betydning, som vi har set, at sorgkulturen foreskriver, så udviser de *alligevel* sympati med de gamle. Dette skyldes, at de menneskelige relationer og de forpligtelser, som de indebærer, kan *overtrumfe* sorgkulturens normer. Den gamle efterladede kan have opsparet sympati hos den pårørende, som udløses ved tabet. Imidlertid gør de gamle efterladede ikke selv krav på sympati fra de pårørende, idet de ikke selv mener, at tabet er sympatiberettigende. De er bange for at udtrykke sorg, idet de frygter, at det vil betyde, at omgivelserne vil opfatte dem som ynkelige og dermed tage afstand fra dem. I stedet for at gøre krav på sympati, så enten underspiller eller negligerer de sorgen over for omgivelserne. Derfor opfatter omgivelserne ikke, at gamle efterladede faktisk også kan have behov for sympati. De gamles negligeren af sorgen forstærkes af, at de pårørende kan rose den efterladede for, hvor godt vedkommende klarer tabet. Derved overbevises den gamle efterladede om, at han eller hun håndterer sine følelser rigtigt.

Sorgkulturens forskrifter for håndtering af gamle efterlades sorg både be- og afkræftes således i de sociale interaktioner. De gamle reproducerer, i kraft af deres sorghåndtering, sorgkulturen gennem interaktioner med de pårørende. Dvs., at de reproducerer forståelsen af

gamles sorg som udramatisk eller ikke-eksisterende. De pårørende italesætter ligeledes denne forståelse af gamles sorg, men på det handlingsmæssige plan udviser de alligevel sympati med de gamle. Vi kan derfor konkludere, at den specifikke relation mellem efterladte og pårørende, og den fælles historie de har, også er afgørende for håndteringen af tabet.

Til slut vil vi understrege, at det er med blandede følelser, vi har studeret gamle efterlattes sorg. Først vækkede det vores *forargelse*, at de gamle interviewpersoner fremstillede sig som ikke-sørgende. Forargelsen ændrede sig dog i løbet af processen til en *beundring* over de gamle interviewpersoners imponerende mestring af sorgen – det, at de overhovedet evner at transformere sorgfølelser og tilskrive det voldsomme brud mening, vækker vores beundring. Men vi må samtidig huske på, at de gamle efterlattes håndtering af sorgen – når dette sker i overensstemmelse med sorgkulturen – har et alderistisk udgangspunkt: De håndterer sorgen ved at tilskrive tabet mening ud fra det tabte livs alder. Dermed undergraver de tabets værdi samt deres egen ret til at sørge, hvilket dog samtidig er en (uheldig) forudsætning for at leve op til sorgkulturen og gamle efterlattes position i denne. Dette er med til at understrege, at gamle mennesker selv er blandt de strengeste udøvere af alderismen!

KAPITEL 14

Perspektivering

I dette speciale har vi fokuseret på, hvordan gamle efterlattes sorg kommer til udtryk i dag. Vi skriver ”i dag”, idet vi vurderer, at gamle mennesker i fremtiden vil udtrykke deres sorg anderledes, end gamle mennesker gør i skrivende stund. Dette hænger sammen med, at sorgkulturen konstant er i udvikling, selvom denne udvikling kan forekomme træg. Stearns og Stearns påpeger, at følelsesnormerne er foranderlige, ikke bare i forskellige kulturer, men ligeledes over tid (Stearns & Stearns 1985:814). Det er netop pga. følelsesnormernes foranderlighed over tid, at fremtidens gamle, efter vores overbevisning, vil have et andet forhold til sorg end nutidens gamle.

Når vi i det følgende vil argumentere for, at gamle efterladte i fremtiden vil have et anderledes syn på sorg end nutidens gamle efterladte, så implicerer det en indirekte selvkritik i forhold til denne undersøgelse. Vores udgangspunkt i forhold til at belyse gamle efterlattes sorg har således primært været *alder*. Vi har argumenteret for, at gamle efterladte, qua deres alder, indtager en særlig alderistisk position i sorgkulturen, en position, der former den måde, hvorpå gamle mennesker fremstiller og håndterer sorgen. Kritikken implicerer, at undersøgelsens konklusioner ikke alene skal forstås ud fra interviewpersonernes *alder*, men også ud fra den tid, som undersøgelsen indskrives i. Således udvikler sorgkulturen sig, og samfundsnormerne ændrer sig i takt hermed. At samfundsnormerne kontinuerligt udvikler sig betyder, at det billede af gamle efterlattes forhold til sorg, som vi har identificeret, snarere skal ses som et øjebliksbillede end et universelt gældende billede af forholdet mellem gamle mennesker og sorg.

Vi vil dog understrege, at vores vurdering er, at alder fortsat vil være et afgørende grundlag, hvorpå gamle efterlattes sorg også i fremtiden vil konstrueres. Selvom samfundets normer i mange henseender ændrer sig, så mener vi, at den alderisme, som ligger til grund for

samfundet alderskultur, er yderst træg. Det hænger sammen med, at alderismen gennemsyrrer hele vores tilværelse og influerer langt de fleste sfærer af vores liv, herunder vores arbejdsliv og familieliv samt vores hverdagsliv i det hele taget. Alder er en helt grundlæggende differentieringsmekanisme i vores kultur, hvorfor det er svært at forestille sig, at dette vil ændre sig mærkbart lige med det samme. Dog vil vi ikke udelukke, at fremtidens gamle mennesker i højere grad end nutidens gamle vil udtrykke deres sorg og hævde deres ret til at sørge – hvilket dog *ikke* er det samme, som at deres alderistiske position i sorgkulturen vil ændres. I det følgende ser vi nærmere på nogle af de tendenser, som er udtryk for, at sorgkulturen ændrer sig, mens vi samtidig understreger, at gamle efterlattes sorg fortsat vil være andenrangssorg, når man ser på samfundet som helhed.

Vi har tidligere overfladisk berørt, hvordan vi mener, at Elias og Ariés' karakteristik af sorgkulturen er forældet i forhold til at forstå yngre efterlattes forhold til sorg. Dette hænger sammen med, at yngre og gamle efterlattede er opvokset med forskellige samfundsnormer omkring følelser og sorg. Elias (1983) og Ariés (1974) argumenterer for, at sorgen er et tabu og forklarer, at dette fx kommer til udtryk, idet man skåner børn fra sorgen ved at holde død og sorg skjult for dem. Som det fremgår af vores analyse, så harmonerer dette perspektiv med de gamle interviewpersoners forhold til sorg. Vi mener imidlertid, at helt andre og nærmest modsatrettede strategier gør sig gældende blandt yngre efterlattes forhold til sorg. Således anbefaler Landsforeningen til støtte ved Spædbarnsdød følgende:

Brug ordet "død" i stedet for at sige, at lillebror "sover". De fleste børn kan både klare at se deres døde lillesøster/bror, se forældrene kede af det og klare at deltage i begravelsen. Børn har kun de fordomme om døden, som vi voksne giver dem (Landsforeningen til støtte ved Spædbarnsdød).

Man skal altså tale åbent og ærligt om sorg og død over for børn. Kræftens Bekæmpelse anbefaler tilsvarende, at forældre sætter deres børn ind i døden, og dens omstændigheder: *"Vær åben omkring sygdomsforløb eller dødsårsag, uanset hvor trist og traumatisk det end måtte være"* (Kræftens Bekæmpelse). At disse to foreninger råder forældre til at være åbne omkring død og sorg er selvfølgelig ikke ensbetydende med, at forældrene følger henvisningerne. Men som vores analyse peger på, så legitimerer samfundsmæssige

institutioner ofte de gældende normer i samfundet og er derfor i høj grad retningsgivende for individers adfærd.

Et andet eksempel på forandrede normer i forbindelse med sorghåndtering gælder interviewpersonernes opfattelse af sorg som faser, man arbejder sig igennem for til sidst helt at være sorgfri. Denne psykologiske, processuelle fortælling om sorg, mener vi, tilsvarende er forældet. I en evaluering af sorggrupper i Unge & Sorgs⁶⁷ regi fremhæver centerchef og medstifter Preben Engelbrekt, samt rådgiver- og vidensmedarbejder Marianne Bache, at sorg ikke er noget, der skal forsvinde, men derimod noget, som den efterladte skal integrere i sit liv og lære at leve med:

I Ungegruppen indgår det som en del af sorgbearbejdningen at afklare, hvordan den unge kan have forælderen med sig videre i livet. Fx som en, hvis værdier man kan tage med sig, som man kan 'føre dialoger med' og 'konsultere', samt i form af gode minder" (Engelbrekt & Bache 2008:41).

Fokus retter sig altså ikke på, at den sørgende skal bevæge sig væk fra de følelser, sorgen inkluderer, hvilket ellers stod centralt i de gamle interviewpersoners sorgfortællinger. Fokus retter sig derimod på at lære at leve med sorgen, og få det bedste ud af den.

Meget tyder derfor på, at der sker en aftabuisering og anerkendelse af sorgen. Eksempelvis er døden og sorgen i dag tilstede på internettet, dvs. døden og sorgen udstilles i et offentligt tilgængeligt rum. Et eksempel er hjemmesiden mindet.dk, der er en slags virtuel kirkegård, hvor efterladte kan mindes den person, de har mistet ved at uploade billeder af den afdødes liv, billeder fra begravelsen, skrive breve til den afdøde mv. Desuden ser vi i dag, at efterladte lægger begravelsesvideoer på internettet til offentligt skue på hjemmesiden youtube.com.

Antropologen Gitte Lunding forklarer denne nye tendens i sorgkulturen:

Vi er blevet mere åbne. Det er ok at snakke om sorg og følelser. Og begravelsesvideoerne kan måske endda hjælpe andre mennesker – det kan ses som en slags manual eller brugsanvisning for folk, der selv skal holde begravelse (Lunding 2009).

⁶⁷ Unge & Sorg er en social hjælpeorganisation, der arbejder for at sikre den nødvendige hjælp til unge, der har mistet, eller som lever med alvorligt syge forældre.

At tolke samfundsudviklingen som en formalisering af følelser er frugtbar i forhold til at anskueliggøre den tabuisering af sorgen, som de gamle interviewpersoner giver udtryk for. Men for at forstå de nyere tendenser inden for sorgkulturen, der fremstilles af de yngre interviewpersoner samt samfundets institutionalisering af sorg i dag, finder vi det relevant at inddrage Cas Wouters' perspektiv på denne samfundsudvikling. Wouters anerkender, at der historisk set er tale om en formaliseringsproces, dog er hun ikke enig med Elias i, at der *kun* er tale om en formalisering. Wouters ser samfundsudviklingen som *bølger* mellem formalisering og informalisering. Hun mener, at samfundsudviklingen i dag er karakteriseret ved informalisering, dvs. en frigørelse af følelser. Dette understøttes af en udvikling i de psykiske strukturer – en ”second nature”, hvormed individet ubevidst og automatisk tilpasser sig (Wouters 1992:229ff). Dette perspektiv, mener vi, kan indfange den tendens, som vi ser, gør sig gældende i sorgkulturen i dag. Wouters påpeger dog, at frigørelsen af følelser skal ses i sammenhæng med ændrede psykiske strukturer, herunder stigende selvkontrol. Med andre ord er informaliseringen blot en *kontrolleret dekontrol* af følelser. Det betyder, at det er acceptabelt at udtrykke voldsomme følelser, da det ikke indebærer, at man nødvendigvis reagerer på følelserne (ibid.:229).

Når tendenserne i dag går i retning af, at det er mere legalt at udtrykke sorgfølelser, hænger det således sammen med, at der også sættes større lid til den sørgendes selvkontrol. Eksempelvis må den sørgende gerne give udtryk for, at følelsen af sorg er så voldsom, at vedkommende har lyst til at hoppe ned i graven til den afdøde, idet vi stoler på, at vedkommende ikke reagerer på følelserne. Således betyder informaliseringen af følelser, at det er acceptabelt at udtrykke selv voldsomme sorgfølelser, idet disse følelser forbliver på det tænkte plan og altså ikke realiseres eller udleveres. Selvom den nye sorgkulturs åbenhed tilsyneladende betyder, at kravet om følelseshåndtering bliver mindre, så mener vi, at denne åbenhed blot fordrer nye – måske strengere – krav til den efterladtes selvkontrol og følelseshåndtering. Den sørgende skal således erkende og verbalisere sorgen, men uden at udtrykke disse følelser i form af handlinger.

Afsluttende vil vi pointere, at når vi mener, at fremtidens gamle mennesker i højere grad vil hævde deres ret til at sørge, end de gamle, der indgår i vores undersøgelse, så er billedet ikke rosenrødt. Som vores analyse viser, fremgår det af både de yngre og de gamle interviewpersoners sorgfortællinger, at tabet af et gammelt liv ikke er så sørgeligt, som tabet af et ungt liv er. Denne alderisme, mener vi, fortsat vil eksistere i en eller anden grad til trods for, at samfundet udvikler sig i retning af en større åbenhed omkring død og sorg. Så længe gamle mennesker stigmatiseres og nedprioriteres, ikke blot inden for sorgkulturen, men også inden for mange andre af livets sfærer, mener vi, at alderismen vil lægge en dæmper på sorgfølelser blandt fremtidens gamle efterladte. Så selvom gamle efterladte måske vil være mere åbne omkring sorg, så vil gamle og yngres respektive positioner i sorgkulturen blot forskyde sig parallelt. Således vil den forskel, hvorved vi differentierer mellem gamle og yngres sorg, formentlig vil være den samme i fremtiden.

LITTERATURLISTE

Bøger, artikler mv.

Ariés, Philippe 1974: *Western Attitudes Toward Death*. The Johns Hopkins University Press.

Averill, James R & Nunley, Elma P. 1988: Grief as an Emotion and as a Disease. A Social-Constructionist Perspective. In: *Journal of Social Issues*, Vol. 44, No. 3:79-95.

Barbour, Rosaline 2007: *Doing Focus Groups*, London: Sage Publications Ltd.

Bauman, Zygmunt 1992: *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*. Cambridge: Polity Press.

Becker-Christensen, Christian; Susie Heede-Andersen; Bolette Rud. Pallesen; Malene Grue; Karin Vidstrup Monk & Henriette Sif Vinther Sonne (red) 1999: *Politikens Nudansk Ordbog*. Politikens Forlag. 17. udgave, 1. oplag.

Berger, Peter L. & Thomas Luckmann 2007: *Den samfundsskabte virkelighed* Akademisk Forlag.

Blaakilde, Anne Leonora 2005: "At rejse er at leve – efter en plan". I: *Gerontologi* nr. 3, september 2005.

Blaakilde, Anne Leonora 1999: *Den Store Fortælling om Alderdommen*. Munksgaard. Specialtrykkeriet Viborg a-s. 1. udgave, 1. oplag.

Bloch, Charlotte 2001: *Flow og stress. Stemninger og følelseskultur i hverdagslivet*. 1. udgave. Samfundslitteratur.

Bytheway, Bill 1997: *Alderisme. Fordomme omkring alder og diskrimination*. DTP og tryk.

Carter, Shelly 2002: "How Much Subjectivity is Needed to Understand our Lives Objectively?" In: *Qualitative Health Research* 12 (9):1184-1201.

Charmaz, Kathy 1980: *The social Reality of Death*. Adison-Wesley Publishing Company.

Christensen, Rikke Nøhr & Sidse Schoubye Andersen 2007: *Jeg er ikke gammel – for jeg foretager mig en masse. En kvalitativ undersøgelse af pensionistcampisters selyforståelse i forhold til aldersdiskursen*. Københavns Universitet, Sociologisk Institut. Bachelorserien/96

Clark, Candace 1990: "Emotions and Micropolitics in Everyday life: Some Patterns and Paradoxes of 'Place'". In: Kemper, Theodore D. (ed.) *Research Agendas in the Sociology of Emotions*. N.Y.:305-330.

Clark, Candace 1987: *Sympathy Biography and Sympathy Margin*. In: *American Journal of Sociology*. 93, no. 2, September 1987:290-321.

Clark, Carolyn M. & Barbara F. Sharf 2007: "The Dark Side of Truth(s). Ethical dilemmas in Researching the Personal". In: *Qualitative Inquiry* 13 (3):399-416.

Demant, Jakob 2006: "Fokusgruppen – spørgsmål til fænomener i nuet". I: Bjerg, Ole & Villadsen, Kaspar (red.) *Sociologiske Metoder*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.

Ekman, Paul; E. Richard Sorenson & Wallace V. Friesen 1969: "Pan-cultural elements in facial displays of emotion". In: *American Association for the Advancement of Science*. Vol. 164 no. 3875, April 1969:86-88.

Elias, Norbert 2000: *The Civilizing Process* (Revised Edition). Oxford: Blackwell. Part Four: Synopsis:363-414.

Elias, Norbert 1983: *De døendes ensomhed*. Tiderne Skifter. København.

Elias, Norbert 1978: *What is Sociology?* New York: Columbia University Press:104-157.

Ellis, Carolyn & Arthur Bochner 2000: "Autoethnography, Personal Narrative, Reflexivity: Researchers as Subject". In: Denzin, Norman K. & Lincoln, Yvonna S. (eds.): *Handbook of qualitative research*:733-768. London: Sage.

Ellis, Carolyn 2007: "Telling Secrets, Revealing Lives. Relational Ethics in Research with Intimate Others". In *Qualitative Inquiry* 13 (1):3-29.

Engelbrekt, Preben & Marianne Bache 2008: "Sorgteorier kan ikke altid stå alene". I: *Psykoterapeuten* nr. 3 oktober 2008:38-43.

Esmark, Anders; Carsten Bagge Laustsen & Niels Åkerstøm Andersen 2005: "Poststrukturalistiske analysestrategier". I: Esmark, A; C. B. Laustsen & N. Å. Andersen (red.) *Poststrukturalistiske analysestrategier*, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag:7-30.

Goffman, Erving 1990: *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. Penguin Books.

Gubrium, Jaber F. & James A. Holstein 1998: "Narrative Practice and the Coherence of Personal Stories". In: *The Sociological Quarterly*, Vol. 39, No. 1:163-187. Published by: Blackwell Publishing on behalf of the Midwest Sociological Society.

Gubrium, Jaber F. & James A. Holstein 1997: *The new language of qualitative method*. Oxford University Press.

Hansen, Peter Riis 2007: "Stressinduceret "Takotsubo"-kardiomyopati: Man kan dø af et bristet hjerte!" I: *Ugeskrift for Læger*, 169 (13):1209-1211.

Henriksen, Louise 2009, 5. august: "Begravelser bliver lagt på nettet". I: *MetroXpress*. Sektion 1:2.

Hochschild, Arlie Russell 2003: *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. University of California Press, Ltd.

Hochschild, Arlie Russell 1990: "Ideology and Emotion Management". In: Kemper Theodore D. (ed.): *Research Agendas in the Sociology of Emotions*. New York: State University of New York:117-142.

Hochschild, Arlie Russell 1979: "Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure". In: *The American Journal of Sociology*, vol. 85, no. 3, nov. 1979:551-575.

Hochschild, Arlie Russel 1975: *Attending to, Codyfying and Managing feelings: Sex Differences in Love*. Paper Written for the American Sociological Association Meetings, San Francisco. First Draft .(Upubliceret artikel).

Hoff, Morten 2006: Livshistorier: teori og tolkning. I: *Reminiscens og livshistorie: lad livets fortællinger blomstre*. Redigeret af Jonas Havelund og Anders Møller Jensen. 1. udgave, 1. oplag. Munksgaard Danmark

Honneth, Axel 2003: "Posttraditionelle Fællesskaber. Et forslag til minimalbegreb". I: *"Behovet for anerkendelse"*. Redigeret af Willig, Rasmus. På dansk ved Jacobsen, Mogens Chrom. Hans Reitzels Forlag. København.

Jacobsen, Michael Hviid 2001: *Dødens mosaik – en sociologi om det unævnelige*. København: Nordisk Forlag A/S.

Jacobsen, Michael Hviid 1998: "Dødens sociologi – seneste skud på den sociologiske grundstamme?" I: *Dansk Sociologi* nr. 4/9 årg. Dec. Tidsskrift udgivet af Dansk Sociologforening:67-86.

Jacobsen, Michael Hviid & Haakonsen, Mette 2008: *Memento Mori – døden i et tværfagligt lys*:11-35, 95-118.

Jecker, Nancy S. & Lawrence J. Schneiderman 1994: "Is dying young worse than dying old?" In: *The Gerontologist*. Feb. 1994;34, 1; ProQuest Social Science Journals:66-72.

Jensen, Vibeke Mejer 2008: *Sorg- og Livsmodsgupper for ældre efterladte*. Ældre Sagen i Århus.

Jeune, Bernard & Annette Erlangsen 2005: "Yngre og ældre ældres risiko for selvmord efter deres partners død". I: *Dansk Sociologi*. Nr. 1. 16 årg. 2005. Tidsskrift udgivet af Dansk Sociologforening:55-68.

Joyce, Patrick 2003: *"The Rule of Freedom"*. London, Verso:1-17,144-179.

Järvinen, Margaretha 2005: "Interview i en interaktionistisk begrebsramme". I: Järvinen, Margaretha & Nanna Mik-Meyer (red.): *Kvalitative metoder i et interaktionistisk perspektiv. Interview, observationer og dokumenter*, København: Hans Reitzels Forlag.

Järvinen, Margaretha & Nanna Mik-Meyer 2005: *Kvalitative metoder i et interaktionistisk perspektiv. Interview, observationer og dokumenter*. København: Hans Reitzels Forlag.

Kaunonen, Marja; Marja-Terttu Tarkka; Marita Paunonen & Pekka Laippala 1999: "Grief and social support after the death of a spouse". In: *Journal of Advanced Nursing*. 30(6):1304-1311.

Kirsch G. E. 2007: "The dark Side of Thruth(s). Ethical Dilemmas in Researching the Personal". In: Carolyn Clark & Babara F. Sharf (eds.): *Qualitative Inquiry* 13 (3):352-367.

Kvale, Steiner 2007: *Interview. En introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. Hans Reitzels Forlag. København. 9. oplag.

Law, John 2004: *After Metho. Mess in social science research*. Routledge. Taylor & Francis Group. London and New York.

Lofland, Lyn H. 1982: "Loss and Human Connection: An exploration into the Nature of the social Bond". In: Ickes, William & Knowles, Eric S (eds.): *Personality, Roles and Social Behavior*. Springer-Verlag, New York, Heidelberg, Berlin.

Lopata, Helena Z. 1973: *Widowhood in an American city* Cambridge, Mass

Lorentzen, Anne Mette 2008: *Når døden os skiller*. I: <http://medianet.djh.dk/members/amlorentzen/mysite/artikler/nar-doden-os-skiller/> d. 12/6 2009.

Lunding, Gitte 2009: "Begravelser bliver lagt på nettet". I: *MetroXpress* d. 5/8 2009:2.

Malkinson, Ruth & Liora Bartur 2005: *Long Term Bereavement Processes of Older Parents: the Three Phases of Grief*. OMEGA. Vol. 50. no.2:103-129.

Milkær, Lone Ree 2001: *Fortælling, eksistens og virkelighed, en fortolkning af den narrative konstruktion af virkelighed, forstået gennem forældres fortælling om deres døde børn*. Specialenr: 68300244. Københavns Universitet.

Moss, Miriam; Sidney Moss & Robert O. Hansson 2002: "Bereavement in Old Age". In: Stroebe, Margaret S. & Wolfgang Stroebe (eds.): *Handbook of bereavement, theory, research, and intervention*. Cambridge University Press:240-255.

Neugarten, Bernice L. & Gunhild O. Hagestad. 1976: "Age and the Life Course". In: R. Binstock & Ethel Shanas (eds.): *Handbook of Aging and the Social Sciences*. New York: Van Nostrand-Reinhold:35-55.

Nielsen, Eva Bonde & Merete Platz 2008: *Fra to til en – livet efter den andens død*. Videnscenter på Ældreområdet København.

O'Connor, Maja 2001: *Ældre efterladte, traumatisering, social støtte og forebyggelse i teoretisk og empirisk belysning*. København. Dansk Krise- og Katastrofepsykologisk Selskab.

Ortony, Andrew & Terence J. Turner 1990: "What's Basic About Basic Emotions?" In: *Psychological Review* vol. 97 no. 3:315-331.

Phillipson, Chris 1998: *Reconstructing Old Age. New agendas in Social Theory and Practice*. SAGE Publications Inc.

Pearlin, L. I. & J. T. Mullan 1992: Loss and Stress in Aging. In: Wykle, M. L; E Ka-hana. & J. Kowal (eds.): *Stress and health among the elderly*. New York: Springer Publishing Company.

Raunkiær, Mette 2008: *Projekt "Livet og døden på et plejehjem. Forestillinger og erfaringer om hverdagen tæt på døden"*. Videnscenter for Sammenhængende Forløb. CVU Øresund.

Rosenblatt, Paul C. 2002: "A Social Constructionist Perspective on Cultural Differences in Grief". In: Stroebe, Margaret S. & Wolfgang Stroebe (eds.): *Handbook of bereavement, theory, research, and intervention*. Cambridge University Press:285-300.

Rosenblatt, Paul C. 1995: "Ethics of qualitative interviewing with grieving families". In: *Death Studies*. No. 19:139-155.

Rosenblatt, Paul C. 1988: "Grief: The Social Context of Private Feelings". In: *Journal of Social Issues*. Vol. 44, no. 3:67-78.

Scheper-Hughes, Nancy 1992: *Death Without Weeping – The violence of Everyday Life in Brazil*. University of California Press:216-268.

Schuchter, Stephen 1986: *Dimensions of Grief. Adjusting to the Death of a Spouse*. Jossey-Bass Publishers. San Francisco, London.

Seale, Clive 1999: *The quality of qualitative research*. London. Sage Publications

Shapiro Ester R. 2002: "Grief in Interpersonal Perspective: Theories and their Implications". In: Stroebe, Margaret S. & Wolfgang Stroebe: *Bereavement in Old Age*. Cambridge University Press:301-325.

Stearns, Peter N. & Mark Knapp 1996: "Historical Perspectives on Grief". In: Harré, Rom & Parrott, W. Gerrod (eds): *The Emotions*. London. Sage:132-151.

Stearns, Peter N. & Carol Stearns 1985: "Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards". In: *The American Historical Review*. Vol. 90, issue 4: 813-836.

Stets, Jan E. & Jonathan H. Turner 2005: *Handbook of the sociology of emotions*. New York Springer.

Stroebe, Margaret S. & Wolfgang Stroebe 1983: "Who suffers more? Sex differences in the Health Risk of the Widowed". In: *Psychological Bulletin*. Vol. 93. No. 2.

Stroebe, Wolfgang; Robert O. Hansson & Margaret S. Stroebe 1988: "Bereavement Research: An Historical Introduction". In: *Journal of Social Issues*. Volume 44 (1988), issue 3:1-18.

Strøm, Ingrid 2009: <http://www.ingridstroem.dk/Samtalegrupper.htm> d. 12.08 2009.

Tornstam, Lars 2005: *Gerotranscendence. A Developmental Theory of Positive aging*". Springer Publishing Company, Inc. Chapter 1-3 and 6.

Tornstam, Lars 1978: "*Ålrandets socialpsykologi*" Ronzo Boktryckeri AB, Stockholm.

Vaaben, Line 2009: "Efterladte ægtefæller kan dø af sorg". I: *Information* d. 13 marts 2009.

Walter, Tony 1999: *On Bereavement. The Culture of Grief*. Buckingham, Philadelphia. Open University Press.

Warwick, Middleton; Raphael Beverley; Paul Burnett & Nada Martinek 2001: "A longitudinal study comparing bereavement phenomena in recently bereaved spouses, adult children and parents". *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*. Vol. 32:235-241.

Weiss, Robert S. 1988: "Loss and Recovery". In: *Journal of Social Issues*. Vol. 44, no. 3, 1988:37-52.

Whatmore, Sarah 2003: "Generating materials". In: Pryke, M.; G. Rose & S. Whatmore: *Using Social Theory. Thinking Through Research*. London: Sage.

White, Michael 2006: *Narrativ praksis*. København: Hans Reitzels Forlag. 1. udgave, 1. oplæg.

Winsløw, Jan-Henrik; Annette Erlangsen & Elene Fleischer 2005: *Forebyggelse af ældre mænds selvmord. Indsatsområder og anbefalinger*. Center for Registerforskning, Århus Universitet. Sundhedsstyrelsen. København.

Wouters, Cas 1992: "On Status Competition and Emotion Management: The study of Emotions as a New Field". In: *Theory, Culture & Society*, 1992, 9(1):299-252.

Zeller, Richard A. 1993: "Focus Group Research on Sensitive Topics. Setting the agenda Without Setting the Agenda". In: D. L. Morgan (red.): *Successful focus groups. Advancing the State of the Art*, Sage Focus edition:156, London, Sage.

Østergaard, Ivar; Svend S. Ottesen & Anette Damkier 2007: "Den døende patient" I: *Ugeskrift for Læger* 2007;169(44):3768

Hjemmesider

Danmarks Statistik 1: <http://www.statistikbanken.dk/BEF1A07> d. 07.03 2009.

Danmarks statistik 2: <http://www.dst.dk/pukora/epub/Nyt/2009/NR108.pdf> d. 13.07 2009.

Euroinvester: <http://www.boligpriser.dk/> d. 14.07 2009.

google 1: <http://www.google.dk/search?hl=da&client=firefox-a&rls=org.mozilla%3Aada%3Aofficial&hs=eZX&q=%22sorggrupper+for+%C3%A6ldre%22&btnG=S%C3%B8g&meta=cr%3DcountryDK> d 16/8 2009.

google 2: <http://www.google.dk/search?hl=da&client=firefox-a&rls=org.mozilla%3Aada%3Aofficial&hs=v4x&q=%22sorggrupper+for+b%C3%B8rn%22&btnG=S%C3%B8g&meta=cr%3DcountryDK> d 16/8 2009.

Kræftens Bekæmpelse:

<http://www.cancer.dk/omsorg/foraelde+og+paaroeende/gode+raad+til+foraelde/> d 11.08 2009.

Landsforeningen til støtte ved Spædbarnsdød: <http://www.spaedbarnsdoed.dk/> d. 22.07 2009.

Unge & Sorg:

http://www.ungeogsorg.dk/fileadmin/user_upload/dokumenter/Artikler/Sorgteorier_kan_ikke_altid_staa_alene.pdf d. 26.07 2009

Wikipedia: <http://da.wikipedia.org/wiki/Tabu> d. 09.06 2009.